

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA MANAŽMENTU KULTÚRY A TURIZMU

KONTEXTY kultúry a turizmu
ročník 14 – číslo 2

Redakčná rada:

prof. PhDr. Jaroslav Čukan, Csc. – predseda
doc. PhDr. Boris Michalík, PhD.
doc. Dr. Vladimír Senič
PhDr. Michal Kurpaš, PhD.
DrSc. Sandra Kralj Vukšić, PhD.
PaedDr. Lucia Záhumenská, PhD.
doc. PhDr. Marián Žabenský, PhD.
doc. Mgr. Silvia Letavajová, PhD.

Šéfredaktor:

doc. PhDr. Boris Michalík, PhD.
E-mail: bmichalik@ukf.sk

Zodpovedná redaktorka:

doc. Mgr. Silvia Letavajová, PhD.
E-mail: sletavajova@ukf.sk

Preklad do anglického jazyka:

autori, PaedDr. Lucia Záhumenská, PhD.
a Mgr. Jana Hučková, PhD.

Technický redaktor:

PhDr. Roman Zima, PhD.

Foto na obálke:

Drevený figurálny dvojúl v tvare mnícha z 19. storočia.

Zdroj: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi,
foto: Norbert Bireš, 2021

Adresa redakcie:

Kontexty kultúry a turizmu
Katedra manažmentu kultúry a turizmu,
FF UKF v Nitre
Štefánikova 67, 949 74 Nitra
Tel.: 037/64 08 361
E-mail: jkollarova@ukf.sk

Všetky príspevky sú recenzované.

Neprešlo jazykovou úpravou.

Náklad: 80 ks

IČO vydavateľa: 00 157 716

Periodicita vydávania: 2x ročne

Poradové číslo periodickej tlače: 2/2021

Dátum vydania: 15. 12. 2021

Ročník vydávania periodickej tlače: 13. ročník

Registračné číslo Ministerstva kultúry SR:

EV3217/09

ISSN 1337-7760

Elektronická verzia: kmkt.sk/kontexty

Obsah

Editoriál	5
---------------------	---

Príspevky

JÁN VINGÁRIK

História tradičného včelárstva v Prievidzi a okolí	7
--	---

JÁN VINGÁRIK

Vývoj a súčasnosť racionálneho včelárstva v Prievidzi a okolí	23
---	----

MARIÁN ŽABENSKÝ – JAROSLAV ČUKAN

Rekonštrukcia kultúrnej krajiny v extraviláne Nitrianskeho Pravna v roku 1550 s akcentom na pôsobenie nemeckej minority.	37
--	----

KATARÍNA MIČICOVÁ

Tradičný odev a jeho prvky ako marketingový nástroj v kúpeľnom meste Piešťany na prelome 19. a 20. storočia	47
---	----

JÁN VÁLEK

Americká populárna kultúra ako globálny fenomén1	69
--	----

JEREMIÁŠ STRAKA

Subkultúry súvisiace so športom so zameraním na slovenské futbalové prostredie – Ultras ŠK Slovan Bratislava	87
--	----

Recenzie

HOFREITER, R. – DŽAMBOVIČ, R. (eds.): Zamerané na mladých ľudí: aktuálne trendy a výzvy (nielen) sociologického výskumu mládeže na Slovensku. Banská Bystrica 2020. 143 s.	100
--	-----

LETAVAJOVÁ, S. – HEČKOVÁ HLEBCOVÁ A. – KRNO S. – BOŠELOVÁ, M.: Novodobé migrácie vo verejnej, mediálnej a politickej diskusii. Nitra 2020, 198 s.	103
---	-----

DIELEMANS, J.: Vitajte v raji. Reportáž o turistickom priemysle. Bratislava 2016, 224 s.	104
--	-----

Správy

Svetový deň cestovného ruchu na UKF v Nitre opäť netradične – v duchu „klimatických zmien“.	106
---	-----

Medzinárodná vedecká konferencia „Novodobé migrácie a ich odraz vo verejnej diskusii“.	108
--	-----

Mjartanovo Sebedražie 2021	111
--------------------------------------	-----

Editoriál

Druhé číslo vedeckého časopisu Katedry manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre prináša čitateľom šesť štúdií z oblasti kultúry a cestovného ruchu.

Autorom dvoch úvodných textov je Ján Vingárik, pracovník Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi. Ich ústrednou témou je včelárstvo na hornom Ponitří, konkrétne v meste Prievidza a jej okolí. Prvý text sa venuje histórii tradičného včelárstva od včasnostredovekých počiatkov, cez 18. storočie, kedy z hľadiska počtu chovaných včelstiev dosiahlo včelárstvo svoj vrchol, až po koniec 19. storočia. Informácie autor čerpá najmä z historických prameňov, ktoré interpretuje v kontexte slovenského a maďarského vývoja. Všíma si predovšetkým rozšírenie včelárstva v Prievidzi, ktoré porovnáva s ostatnými obcami bývalého bojnického panstva (celkovo 26 sídiel) a vysvetľuje ho v globálnejších súvislostiach vývoja územia celého horného Uhorska. V druhom sleduje tému skrz rozvoj racionálneho včelárstva v 20. a 21. storočí. Na rozdiel od predchádzajúceho textu nazerá na včelárstvo z regionálneho hľadiska a skúma ho na základe informácií uverejnených predovšetkým v miestnej tlači. V záverečnej časti opisuje stav súčasného včelárstva v Prievidzi. Zamýšľa sa nad jeho perspektívami a ďalším rozvojom v súvislosti s miestnymi organizáciami včelárov a ochranárov a v kontexte prechodu hornej Nitry na ekologické poľnohospodárstvo.

Príspevok Mariána Žabenského a Jaroslava Čukana vznikol ako výstup projektu VEGA „Etnokultúrne aspekty nemeckého minoritného spoločenstva s prihliadnutím na fenomén baníctva na hornej Nitre“. Štúdiá sa zaoberá výskumom archetypov historických krajinných štruktúr v okolí Nitrianskeho Pravna s dôrazom na aktivity nemeckej menšiny. V období 14. až 16. storočia ovplyvňovala krajinu, ale i kultúru tohto obyvateľstva predovšetkým povrchová a hlbinná ťažba zlata. Z tohto obdobia sa v okolí obce zachovalo veľké množstvo krajinných pamiatok, ktoré dovoľujú rekonštruovať kultúrno-historický vývoj skúmanej lokality.

Katarína Mičicová prináša štúdiu „Tradičný odev a jeho prvky ako marketingový nástroj v kúpeľnom meste Piešťany na prelome 19. a 20. storočia“. Príspevok sa zaoberá využitím tradičnej kultúry pri propagácii piešťanských kúpeľov v ére rodiny Winterovcov. Autorka sa v úvode venuje teoreticko-metodologickým a historickým kontextom témy. Opisuje základné marketingové stratégie, charakterizuje kultúrno-historický vývoj skúmanej lokality,

oboznamuje čitateľa s podobami a funkciami prvkov tradičnej odevnej kultúry Piešťan. Využitie tradičného odevu v propagácii kúpeľov sleduje na príklade vzniku informačných brožúr a turistických sprievodcov, organizácie spoločenských podujatí, prípravy pohľadníc, ponuky suvenírov či dobových textílií alebo činnosti tzv. infanteristov. Vo svojej štúdii sa opiera najmä o analýzu dobových fotografií, ktoré sú súčasťou obrazovej prílohy.

Americkou populárnou kultúrou ako globálnym fenoménom sa zaoberá Ján Válek. Jeho práca opisuje historické kontexty vzniku a globálneho šírenia vybraných produktov americkej kultúry, venuje sa sociálnym, ekonomickým a kultúrnym podmienkam, v ktorých tieto inovatívne a adaptívne produkty americkí producenti vytvárali. Podrobne opisuje vznik a rozvoj trhu s najznámejšími americkými produktami, akými sú napríklad Coca-Cola, McDonald's, modré džínsy či americká filmografia. Cieľom štúdie je poukázať na zásadné rozdiely vo vývoji populárnej kultúry v Spojených štátoch amerických a v iných krajinách, ktoré výrazne napomohli americkej populárnej kultúre pri ceste na globálny trh. V štúdii sleduje štyri základné témy: populárnu kultúru ako samostatný fenomén, tzv. americkú výnimku, historické podmienky vzniku a vývoja americkej populárnej kultúry a napokon, globalizačné procesy.

Futbalovým prostredím ako miestom vzniku viacerých subkultúr sa v poslednej štúdii zaoberá Jeremiáš Straka. V predkladanom článku opisuje a analyzuje subkultúru ultras v slovenskom futbale. Zameriava sa predovšetkým na futbalový klub Slovan Bratislava a jeho fanúšikov. Venuje sa historickému vývoju, štruktúre, pravidlám správania, systému sankcií a symbolike subkultúry. Pri písaní využíva predovšetkým informácie získané technikou zúčastneného pozorovania a štandardizovaného rozhovoru s členmi subkultúry.

Aj toto číslo časopisu už obligátne uzatvára blok recenzií najnovších knižných publikácií a správ o aktivitách katedry. Veríme, že štúdie prispievajú k rozvoju štúdia v oblasti kultúry a turizmu, podnietia diskusiu k tejto téme.

Silvia Letavajová

História tradičného včelárstva v Prievidzi a okolí

Ján Vingárik

Kľúčové slová: včelárstvo, história včelárstva, Prievidza, Bojnické panstvo, stredovek, novovek, 19. storočie

Key words: beekeeping, history of beekeeping, Prievidza, Bojnice estate, medieval age, modern age, 19th century

Abstract: The study deals with the history of traditional beekeeping in Prievidza and its surroundings from its early medieval beginnings to the end of the 19th century, before the transition to rational beekeeping. In an effort to comprehensively address the hitherto unresolved topic, the author used all the sources known to him and available at the time, which he interprets in the context of the Slovak and Hungarian development, contained in the existing literature. Specifically, he notes the extent of the expansion of beekeeping in Prievidza in comparison with other municipalities of the former Bojnice estate and the whole area within Upper Hungary, while monitoring the qualitative development in parallel with the quantitative one.

Úvod. Nevyhnutnosť udržania chovu včiel pre prežitie ľudstva je jednou z popredných globálnych tém posledných rokov. Pre región Hornej Nitry je zase aktuálnou témou blížiac sa ukončenie nerentabilnej ťažby nekvalitného hnedého uhlia a nadsluhujúcej tepelnej elektrárne Nováky, ktorá je jeho hlavným odberateľom. Zároveň sa intenzívne rieši otázka, čo bude ďalej. Všetci zainteresovaní sa zhodujú na tom, že obyvateľstvo i príroda horného Ponitria si po desaťročiach poznačených ťažkým priemyslom zaslúžia, aby náhradné ekonomické riešenia boli ekologické a trvalo udržateľné. Jednou z ciest

je hľadanie inšpirácií v minulosti, v ktorej baníctvu ako hlavný zdroj obživy predchádzalo ovocinárstvo. S ním úzko súviselo včelárstvo s turbulentným vývojom. Doterajšia málo početná odborná literatúra registruje Prievidzu ako centrum hornonitrianskeho i slovenského včelárstva v druhej štvrtine 20. storočia, ale o predchádzajúcich obdobiach mlčí. Štúdiá sa preto snažia rekonštruovať a predstaviť starší vývoj včelárstva v Prievidzi v jeho tradičnej fáze od predpokladaných včasnostredovekých počiatkov do konca 19. storočia. Pre potreby komparácie ho sleduje v rozsahu 26 sídel niekdajšieho Bojnického panstva, ku ktorým bolo možné získať číselné údaje o stave včelstiev z rovnakých rokov. Súčasne Prievidzu i celú oblasť, v úsilí spoznať ich pozíciu v širšom kontexte, porovnáva s inými regiónmi Slovenska. Pre dosiahnutie cieľa analyzuje doposiaľ málo využité dobové pramene, ktoré interpretuje na základe analógie s pomocou poznatkov obsiahnutých v odbornej literatúre nadregionálneho charakteru.

Zahmlený stredovek. Počiatky chovu včiel a využívania ich produktov človekom v oblasti dnešnej Prievidze sa s najväčšou pravdepodobnosťou spájajú s príchodom Slovanov, ktorí podľa archeologických dokladov údolia okolo horného toku rieky Nitry osídlili najneskôr v priebehu 8. storočia. (Remiašová, 1983: 28) Podľa nemeckého historika Ludwiga Ambrustera to boli totiž práve Slovania, ktorí priniesli znalosť včelárstva do oblasti strednej Európy. (Mičieta, 1969: 98-99) V tom čase, ako aj v nasledujúcom období včasného stredoveku ešte nemožno hovoriť o včelárstve v dnešnom slova zmysle, ale o lesnom včelárstve – brtníctve. Najstaršia známa zmienka o brtníctve u Slovanov na strednom Dunaji sa nachádza v diele „*Kniha drahocenných kamenov*“ (napísanom v rokoch 913 – 923) od arabského spisovateľa Ibn Rusta, čerpajúceho z cestopisu „*Kniha ciest a krajín*“, napísaného pred rokom 907. Udáva, že „*Územie Slovanov je rovinaté a lesnaté a oni ho (Slovania) obývajú. Nemajú ani vinohrady, ani zavlažované polia. Majú akési drevené nádoby (na stojanoch), v ktorých sú vyvrtané otvory pre včely a ich med a tieto drevené nádoby nazývajú ulišď. (...) Sídlo vládcu je v prostriedku slovanského územia. Najvznešenejší a najznámejší je ten, ktorému prislúcha titul knieža kniežat a volajú ho Swjatubulk.*“ (Mičieta, 1969: 28-29) Z citátu vyplýva, že dielo podáva svedectvo o živote Slovanov na území Veľkej Moravy v čase vlády jej najznámejšieho panovníka Svätopluka I., t. j. pred rokom 897. Konkrétne opisuje jej rovinaté oblasti, vrátane Západoslovenskej nížiny, do ktorej Hornonitrianska kotlina síce nepatrí, ale je s ňou bezprostredne spojená Uhereckou a Vestenickou bránou. Na dolnom a strednom Ponitří je brtníctvo doložené aj archeologickými nálezmi. Na hornom Ponitří ho predpokladáme na základe súvislého slovanského osídlenia, ktoré už v tom čase dokázateľne siahalo prinajmenšom po Prievidzu. Dovoľuje nám to tiež vtedajší charakter tamojších lesov. Zo stromov vhodných pre lesný chov včiel v nich v hojnom množstve rástli najmä buky, jedle, javory a lipy, ale aj smrek, borovice, topole či bresty, z kvitnúcich bylín púpava, fialka aj rasca. (Atlas krajiny..., 2002)

Po vzniku Uhorského kráľovstva v 10. – 11. storočí možno vývoj včelárstva na jeho území, vrátane dnešného územia Slovenska, sledovať na základe zmienok v kráľovských dekrétach, obchodných a úradných listín a súdnych spisov, z obdobia stredoveku sa ich však zachovalo málo. Prítomnosť včelárstva v oblastiach, v ktorých o ňom listiny mlčia, sme nútení odvodzovať na základe analógií s písomne podchytenými lokalitami. V tomto smere je nám nápomocná hneď prvá priama zmienka o včelároch na území dnešného Slovenska. Nachádza sa v zakladacej listine benediktínskeho kláštora v Hronskom Beňadiku, vydanéj v roku 1075 uhorským kráľom Gejzom I.. Kráľ ňou kláštora, okrem iného, daroval dedinu Rybník („*Sceullews*“) a v nej „*vinohradníkov a pätnásť viníc, roľníkov a včelárov*“, ktorí boli opátstvu povinní odvádzať cirkevný desiatok (dežmu) z dopestovaných a dochovaných poľnohospodárskych produktov v naturáliách a vykonávať preň určité služby. Obdarovanie kostolov (a kláštorov) včelstvami, včelármi a voskármi za účelom zabezpečenia dostatku včelieho vosku na sviece sa stalo bežnou praxou od konca 10. storočia. (Gašperík, 1947: 440) V priestore Prievidzskej kotliny sú z obdobia stredoveku doložené dva kostoly (resp. kláštory), o ktorých vieme, že vlastnili po jednej dedine. Prvým je Kostol Panny Márie na Vyšehrade, postavený (pravdepodobne ako súčasť predpokladaného benediktínskeho kláštora) najneskôr v 12. storočí a v roku 1258 písomne spomínaný spolu s dedinou Solka (dnes súčasť obce Nitrianske Pravno) ako jeho majetkom. (Kubišová, 15. 8. 2020; Púčík, 2016: 29) Podstatne neskôr – niekedy medzi rokmi 1393 a 1396 – dal palatín Leustach z Jelšavy vybudovať Kláštor Povýšenia sv. Križa v samotnej Prievidzi a pre zabezpečenie hmotných potrieb mu daroval neďalekú dedinu Hradec, ktorá v súčasnosti patrí k mestu. (Lukačka, 2013: 61-62) Obe dediny stáli v podhorí na dolnej hranici lesa v polohách vhodných pre včelárenie, ktoré sa až do neskorého stredoveku úzko spájalo s brtníctvom. (Gašperík, 1947: 352)

Jasnejší novovek. Prvý konkrétny údaj, dokazujúci existenciu včelárstva v sledovanej oblasti Bojnického panstva pochádza z urbára z roku 1647, v ktorom sa uvádza panský včelín v Bojniciach s plnými aj prázdnyimi úľmi. (Siváková, 2000: 25) Najstaršie údaje o chove včiel u poddaného obyvateľstva horného Ponitria sa zachovali v tureckom daňovom súpise z obdobia okupácie časti jej územia Osmanskou ríšou v rokoch 1663 – 1685, známeho pod názvom „*defter*“. Ako najsevernejšie sídlo s podrobnými daňovými údajmi v ňom nachádzame dedinu Malá Lehota (dnes súčasť obce Lehota pod Vtáčnikom), situovanú necelých 8 km južne od Prievidze. Údaje o nej, ako aj ďalších zahrnutých hornonitrianskych obciach¹ svedčia o značnom rozšírení včelárstva, z hľadiska ktorého nijako nezaostávali za južnejšími lokalitami novozámockého ejáletu (provincie). Zastúpené bolo vo všetkých 26 zdanených

¹ Pod pojmom hornonitrianske obce máme v tomto prípade na mysli všetky obce v povodí rieky Nitry na území dnešných okresov Prievidza a Partizánske.

obciach. Dovedna 616 hospodárov chovalo spolu 2171 včelích rodín, čo znamená, že na jednu dedinu pripadalo v priemere 83,5 úľa a na jedného hospodára vyše 3,5 úľa. V spomínanej Malej Lehote 3 zdanené domácnosti vlastnili a obhospodarovali spolu 12 úlov, čo činí až 4 úle na domácnosť.² (Blaškovicz, 1990: 106-151)

Početnosť včelstiev a ich rovnomerné priestorové rozloženie v sídlach na pomedzí horného a stredného Ponitria v druhej polovici 17. storočia nám umožňujú v rovnakom období predpokladať podobnú situáciu aj v jeho severnej oblasti. Preto prekvapuje, že o dávkach zo včelstiev či včelích produktov nenachádzame zmienku v najstarších zachovaných hospodárskych účtoch Bojnického panstva z druhej polovice 16. storočia (Horváth, 1970: 13-15), ani v jeho najstaršom zachovanom urbári z roku 1614, známom pod prívlastkom turzovský. (Ratkoš, 1959: 40-57) Vychádzajúc z uvedených zdrojov sme tej mienky, že včelárstvo na jeho území síce už dávno existovalo, ale vo väčšom sa rozšírilo až v 17. storočí medzi rokmi 1614 a 1663. Časovo by to korešpondovalo s významným rozšírením ovocinárstva v tejto oblasti ako odvetvím, ktoré so včelárstvom úzko súvisí, hoci v tých časoch ešte obe odvetvia neboli prepojené tak tesne ako dnes.

Konkrétne údaje o zastúpení včelárstva na území Bojnického panstva máme k dispozícii až z 18. storočia. V roku 1716 sa v majetku panstva v samotných Bojniciach nachádzalo 54 úlov, pričom včely sa v tom roku chovali v 23 z nich a 46 úlov bolo evidovaných na majeri Šajby v Koši. Celkový počet úlov na vlastných hospodárstvach panstva zostával približne rovnaký až do 60. rokov 18. storočia, kedy sa chov včiel rozmohol a na majetku v Bojniciach bolo zaznamenaných už rovných 100 včelstiev. (Siváková, 2014: 60) Od polovice 18. storočia možno obdobný vývoj sledovať aj na hospodárstvach poddaných. Početné stavy včelstiev (úlov), podrobne rozpísané podľa jednotlivých hospodárstiev, sme našli v pálfiovských urbároch z rokov 1752 a 1764. Prvý z nich však neobsahuje údaje o súčasných mestských častiach Prievidze – Veľkej Lehôtke a Malej Lehôtke, ktoré boli v tom čase jej poddanskými dedinami, a zrejme preto sa v urbári osobitne neuvádzali. Pre porovnanie s kompletným urbárom z roku 1764 sme preto radšej uprednostnili celoštátny daňový súpis z roku 1753, ktorý oproti o rok staršiemu urbáru nevykazuje podstatné rozdiely. Komparácia rokov 1753 a 1764 ukázala nárast počtu včelstiev, chovaných obyvateľmi 26 sledovaných sídel, z celkového množstva 431 na 920. V roku 1764 to v prepočte na jednu dedinu predstavovalo približne 35 úlov. (Conscriptio comitatus..., 1753; Urbársky súpis..., 1764) Pre porovnanie v južnej časti horného Ponitria v oblasti Oslan, ktorá bola v tom čase včelársky najvýznamnejšou v Tekovskej stolici, chovali poddaní rok predtým v priemere na dedinu „len“ 21 včelstiev. (Špiesz – Watzka, 1966: 156). Vzhľadom

² Desiatky z jednotlivých produktov boli v defteri vyčíslené v tureckej mene „akča“ v sume za celú obec. Vieme, že za každý úľ sa vyberala daň 4 akče, a teda vieme spoľahlivo dorátať počet úlov v obci.

na rozmanitý prírodný charakter Tekovskej stolice, zahŕňajúcej všetky typy slovenskej krajiny, nám výsledok dovoľuje predpokladať, že okolie Prievidze patrilo v druhej polovici 18. storočia k oblastiam s vysoko nadpriemerným rozšírením chovu včiel v rámci Nitrianskej stolice i celého horného Uhorska.

Hypotézu o väčšom rozšírení včelárstva na hornom Ponitří až v druhej polovici 18. storočia podporuje aj najznámejšie dielo slávneho polyhistora Mateja Bela *Notitia Hungariae novae historico geografica (Historicko-zemepisné vedomosti o súvekom Uhorsku)*. Napísané bolo v rokoch 1735 – 1742 a hoci podrobne opisuje všetky oblasti hospodárskeho života v slovenských stoliciach, o včelárstve sa zmieňuje iba v dieloch venovaných Bratislavskej stolici, Malohontu a Liptovu. (Gašperik, 1947: 400-401)

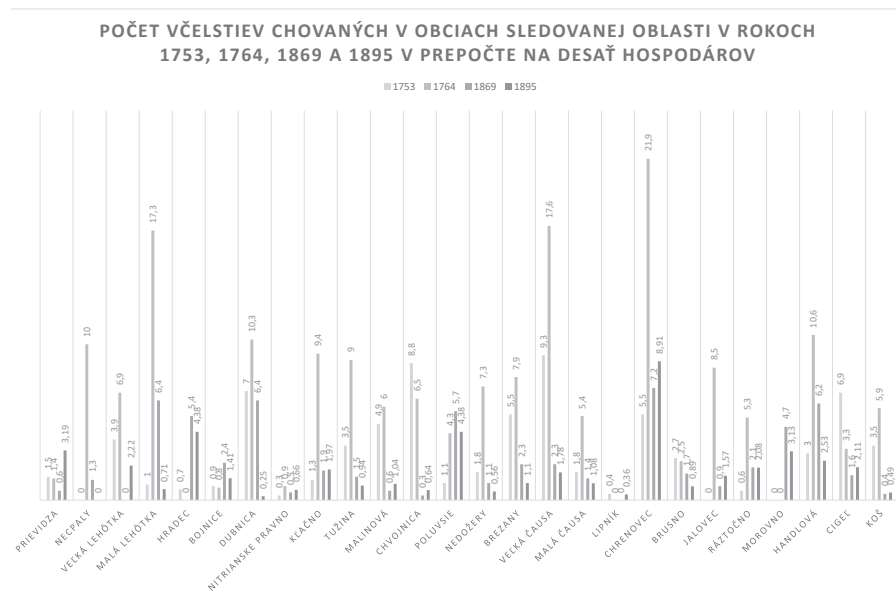
Nespomenutie včelárstva pri ostatných stoliciach v podrobnom Belovom diele považujeme za znak toho, že v nich bolo v tomto období zastúpené iba podpriemerne alebo priemerne.

Pre objektívne posúdenie postavenia Prievidze medzi sídlami Bojnického panstva z hľadiska chovu včiel považujeme za najdôležitejšie kritérium počet úľov vzhľadom na veľkosť sídel a podiel hospodárstiev so zastúpením chovu včiel na celkovom počte hospodárstiev v obci. Prievidza sa v rámci prvého ukazovateľa umiestnila v roku 1753 na 16. a o jedenásť rokov neskôr dokonca až na 22. mieste, ktoré v oboch rokoch obsadila aj z pohľadu druhého kritéria. V obidvoch prípadoch to bolo ďaleko za včelársky dominantnými obcami, z ktorých v obidvoch ukazovateľoch a rokoch do popredia vystupujú najmä dediny Veľká Čausa, Dubnica a Chrenovec. Ešte slabšie zastúpenie včelárstva v porovnaní s dedinskými sídlami vidíme v ďalších vtedajších mestečkách Bojnického panstva – Nitrianskom Pravne a Bojniciach. Z hľadiska celkového počtu úľov v obci obsadila Prievidza medzi porovnávanými sídlami Bojnického panstva v roku 1753 druhé a v roku 1764 až ôsme miesto. Rebríčku v oboch rokoch dominovala Handlová a v roku 1764 Prievidzu ďaleko predstihli aj ďalšie dve veľké nemecké dediny – Tužina a Klačno, keď počtom úľov obe prevýšili Prievidzu dvojnásobne a Handlová dokonca šesťnásobne. (Daňový súpis..., 1753; Urbár..., 1764) Situácia v susednej Tekovskej stolici nás presviedča, že slabé zastúpenie včelárstva v mestských sídlach bolo charakteristickou črtou doby. Výnimku tvorili netypické mestečká Veľké Pole a Kopernica (Špiesz – Watzka, 1966: 158), ležiace hlboko v horách, ktorým ich poloha neumožnila rozvinúť sa na významnejšie strediská remesiel a obchodu a spôsobom obživy sa viac podobali dedinám.

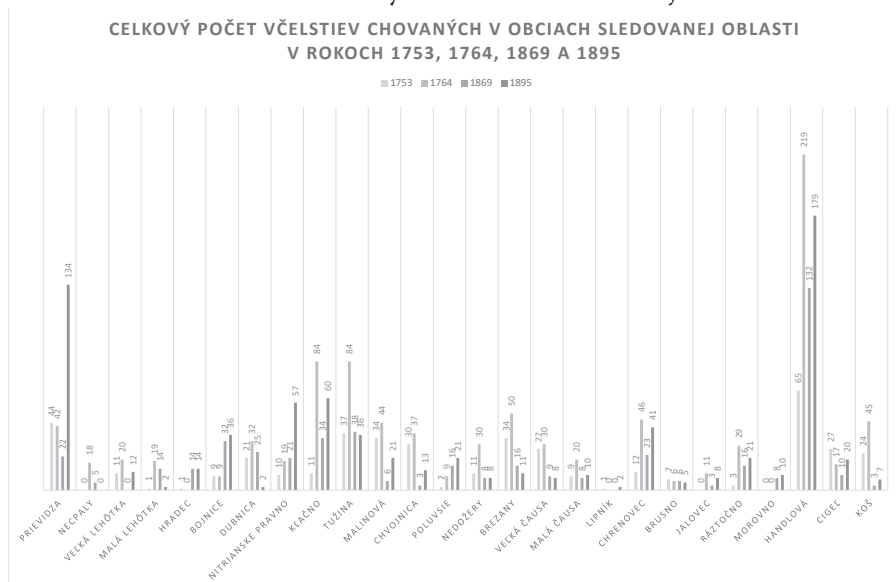
Prípád obcí v Tekovskej stolici i v bližšom okolí Prievidze nás zároveň presviedča, že hlavným lokalizačným faktorom včelárstva z hľadiska prostredia zostali hlboko do novoveku lesy, zatiaľ čo poľnohospodárske kultúry, vrátane ovocných sádov, boli až na druhom mieste. Potvrdzuje to aj detailnejší pohľad do daňových súpisov a urbárov, ktorý vo všeobecnosti nepreukázal väčší počet včelstiev u veľkých gazdov, obhospodarujúcich rozsiahlejšie oráčiny či ovocné záhrady, v porovnaní s menšími sedliakmi a želiarmi. (Daňový

súpis..., 1753; Urbár..., 1764). Svedčí o tom, že hlavnou motiváciou chovu včiel boli ešte stále včelie produkty – med a vosk, zatiaľ čo ekonomické benefity, plynúce z kvalitného opelenia poľnohospodárskych rastlín včelami, stáli ešte mimo pozornosti roľníkov.

Graf č. 1: Celkový počet včelstiev chovaných v obciach sledovanej oblasti

Graf č. 2: Počet včelstiev chovaných v obciach sledovanej oblasti

Kvalita chovu. Kvalitatívna úroveň včelárstva na Slovensku bola vo všeobecnosti veľmi nízka, čo vyplývalo z malých odborných znalostí u bežných včelárov. Ich zastaralé postupy pri práci so včelstvami sa väčšinou riadili výhradne tradíciou a poverami. Dosvedčujú to dva najstaršie zachované laické rukopisy pojednávajúce o tradičnom včelárstve na Slovensku, pôvodom od neznámych autorov, napísané v slovakizovanej češtine – „*Kratke naučení včelarské*“, známejšie pod pomenovaním Skalický rukopis, a „*Kratke naučení o včelách, jak se mají opatrovať, zachovať a množiť*“ v diele nazvanom Receptár. Oba nedatované dokumenty pochádzajú najneskôr z prvej polovice 18. storočia a obidva učia včelárov, ako si zabezpečiť čo najlepší úžitok zo včelstiev s pomocou mágie a čarov. Keďže každý z nich pochádza z iného regiónu – prvý zo Záhoria a druhý z Gemeru – môžeme v nich obsiahnutú neodbornosť vtedajších včelárskych postupov oprávnene vzťahovať na celé Slovensko. (Mičieta, 1969: 141-144, 147-149) S oboma rukopismi obsahovo ostro kontrastuje vysoko odborné a pokrokové latinsky písané dielo rímsko-katolíckeho kňaza Jána Lyczeiho, prvýkrát vydané v roku 1707 v Trnave, ktoré vošlo do dejín pod názvom „*Iter oeconomikum*“ („*Prechádzka hospodárska*“). Pre Prievidzu je obzvlášť zaujímavé z toho dôvodu, že autor pred jeho napísaním niekoľko rokov pôsobil na miestnej fare, a teda do práce s veľkou pravdepodobnosťou zahrnul aj tamojšie pozorovania. V stati venovanej úľom píše: „*Úle bývajú zhotovené rôznym spôsobom podľa zvyku a spôsobilosti miesta, obyčajne okrúhle a štvorhranné. Najlepšie zo svidy, alebo prútia, alebo z kôry, lebo tieto nepripúšťajú ani veľkú horúcosť, ani tuhú zimu. Inde ich zas robia vydlabávaním z dreva, alebo zo zbíjaných dosák. Najhoršie sú úle hlinené, pretože v lete sa veľmi rozpália a v zime od mrazu vychladnú. Nepohodlné úle, aké zvykli stavať z tehál, sa neodporúčajú, lebo sú nepohodlné ako na predaj, tak aj na presťahovanie (...)*“ (Gašperík, 1927: 34) V prostredí Hornonitrianskej kotliny, ležiacej na pomedzí Podunajskej nížiny a pohorí Západných Karpát, by na výrobu úľov do úvahy pripadali všetky spomenuté druhy materiálov a techník, z neskoršieho obdobia však máme doložené len úle vydlabané do klátov z kmeňov stromov – nazývané kláty alebo dlabáky – a úle pletené zo slamy, ojedinele zvonku omazané hlinou. (Z. f. HNM v Prievidzi; Mičieta, 1969: 223)

O šírenie osvety v oblasti včelárstva medzi slovenským ľudom sa takmer od počiatkov národného prebudenia usilovali aj viacerí predstavitelia slovenského národného hnutia. Koncom 18. storočia patrili k najvýznamnejším evanjelický farár z Roštára Ján Glosyus a rímsko-katolícky kňaz Juraj Fándly. Glosyusovo dielo „*Obsah potřebných naučení a pravidel vedla kterých sa včely rozšafne a s užtkem opatrovati dají*“ z roku 1792 je prvým zachovaným pôvodným dielom slovenského autora z oblasti včelárstva, ktoré zavrhuje čary a poveru a radí, ako treba včely správne obhospodarováť. Jeho opisy úľov, používaných na dnešnom území Slovenska nás už jednoznačne informujú, že sa tu používali všetky druhy včelínov, známe

zo susedných krajín: „*Jedni obľubujú celistvé úle, iní magazíny, a to jedni malé, iní veľké, jedni stojany, iní ležany, jedni štvorhranné, iní okrúhle, jedni slamené, iní drevené, a to buď doskové, alebo z jedného celého kusa dreva vytesané.*“ Skutočnosť, že sa v slovenských múzeách zachovali iba úle kláty-dlabáky a slamené koše teda neznamená, že na Slovensku v tých časoch iných nebolo, ale len to, že boli najpoužívanejšie. Ani v oblasti Prievidze preto nemožno vylúčiť prítomnosť niekoľko málo nadčasových včelárov, chovajúcich včely v Glosyusom spomínaných moderných „magacínskych“ úľoch – magazínoch. Išlo o z dosiek vyrobené štvorhranné rozoberateľné úle, v mnohom podobné dnešným, ktorých najväčším propagátorom bol vtedajší významný nemecký včelár Christ. (Mičieta, 1969: 164-166) Na Slovensku včelárstvo v magacínskych úľoch podľa Christa medzi prvými usilovne šíril najvýznamnejší reformátor v oblasti poľnohospodárstva spomedzi slovenských národovcov Juraj Fándly. Vo svojej knižke „*Slovenský včelár vinaučujúci*“ venuje mnoho miesta dokazovaniu, že včelárstvo v klátoch stojanoch či ležanoch, ale aj v slamených alebo prútených košoch je neehospodárne a presvedča o výhodách nadstavovaných debničkových úľov. Podstatou problému včelárstva v klátoch a košoch bola nutnosť zničenia celého alebo veľkej časti včelieho diela pri vyberaní plástov v čase medobrania, na rozdiel od rozoberateľných úľov, z ktorých sa plást vybral a vrátil späť spolu s rámikom. V skoršom diele „*O úhoroch aj včelách rozmlúvaní*“ sa Fándly venuje otázke dôležitosti kvalitnej a bohatej včelej pastvy. (Gašperík, 1927: 153-272) V roku 1814 vyvolalo medzi včelárskou inteligenciou strednej Európy veľký rozruch vydanie knihy o včelárstve v nových „dvojitých úľoch“, ktorej autorom bol prvý slovenský etnológ a nadšený včelár Ján Čaplovič z Príbeliec v Honte. Dielo vyšlo najskôr v latinčine, no pre veľký ohlas neskôr aj v maďarčine, slovenčine a poľštine. (Mičieta, 1969: 190-196)

Po oboznámení sa so skvelými prácami Glosyusa, Fándlyho a Čaploviča by sme mohli mylne nadobudnúť dojem, že zastaralým postupom vo včelárstve a poľnohospodárstve v slovenských krajoch odzvonilo už na prelome 18. a 19. storočia. V praxi to však bolo so zavádzaním novôt omnoho zložitejšie a zdĺhavejšie. Úle zachované v múzeách na Slovensku dokazujú, že mnohí včelári ešte aj v prvej polovici 20. storočia chovali včely v klátoch a slamených košoch. Príčinou bola stále veľmi rozšírená negramotnosť, lipnutie na tradícii a nedôvera voči novým postupom. (Mičieta, 1969: 207-230) Inak tomu nebolo ani v regióne Hornej Nitry. Naopak, vývojovo staré typy úľov (drevené kláty a slamené koše) v zbierkach Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi (Z. f. HNМ v Prievidzi), ako aj zachované dostupné informácie z iných slovenských krajov v 19. storočí, skôr poukazujú na jeho zaostávanie za oblasťami pôsobenia buditeľov včelárskeho pokroku.

Obrázok č. 1 a 2: Drevený úl (klát, dlabák) a slamený úl (kôš), oba z 19. storočia

Zdroj: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi, Foto: Norbert Bíreš, 2021

Úpadok v 19. storočí. Neoceniteľný zdroj informácií o vývoji chovu včiel v okolí Prievidze v prvej polovici 19. storočia predstavuje urbár Bojnického panstva z roku 1814. Napriek tomu, že neobsahuje údaje o včelstvách v samotnej Prievidzi, ani v dedinách, ktoré sú dnes jej územnou súčasťou, jednoznačne svedčí o dramatickom úpadku včelárstva v celej oblasti. V 18 obciach panstva, pri ktorých v urbári nachádzame aj údaje o množstve úľov, ich počet od roku 1764 klesol z dovedna 776 na 193, čo znamená omnoho nižší stav aj v porovnaní s 335 úľmi, zistenými v roku 1753. Z niekoľkých predtým včelársky silných obcí chov včiel dokonca celkom vymizol.³ (Urbársky súpis..., 1814) Zlá situácia na hornom Ponitří iste súvisela so všeobecným úpadkom chovu včiel v poslednej štvrtine 18. storočia na území západného a stredného Slovenska.⁴ Príčiny mohli spočívať v zhoršených klimatických podmienkach vrcholnej fázy tzv. malej doby ľadovej a s nimi spojeným rozšírením včelích nákaz v kombinácii s rapidným ubúdaním lesov, predstavujúcim ešte stále najvýznamnejší zdroj včelej paše. Súčasne mohlo ísť aj o dôsledok rastúcej konkurencie trstinového cukru a v neposlednom rade tiež vysokého zdanenia úľov.⁵ (Špiesz – Watzek, 1966: 154-155) Rozhodujúci

³ Stav včelstiev v roku 1814 klesol na nulu v Chrenovci, Brezanych, Porube, Malinovej a Chvojnici, v ktorých sa ich počet v roku 1764 pohyboval v rozmedzí 37 až 50 a v roku 1753 v intervale 12 až 34.

⁴ A. Špiesz a J. Watzka dokladajú veľký pokles stavu včelstiev po roku 1776 v Tekovskej, Bratislavskej, Trenčianskej a Liptovskej stolici.

⁵ Napríklad v Tekovskej stolici sa od jedného úľa platilo toľko dane ako od trojročného žrebca, junca,

úder chovu včiel nielen na hornom Ponitří, ale v celej Nitrianskej župe zasadil rok 1811. Vo svojom článku, venovanom včelárstvu, to o niekoľko rokov neskôr jasne uvádza bývalý hlavný župan Nitrianskej župy – barón Alojz Mednyanszky, keď píše: „*Nepriaznivý rok 1811 podstatne zmenšil nielen počet úľov, ale priviedol niekoľko včelárov k tomu, že svoje úle celkom zanechali.*“⁶ (Gašperík, 1947: 385)

Mednyanszky v článku súčasne hodnotí nízku kvalitatívnu úroveň včelárstva v Nitrianskej stolici: „*Hoci včelárstvo tuná je nielen známe, ale aj dosť všeobecné, lebo v každej dedine aspoň niekoľko sedliakov má zopár úľov, pritom všetkom len málo sa dá o ňom prehovoriť. Starodávna metóda včelárenia v klátoch a málo znalostí, pri ktorých sa tieto práce vykonávajú, prekážajú každému ďalšiemu pokroku.*“ Ďalej píše, že kvôli malej pozornosti venovanej včelárstvu Nitrianska stolica nedokáže pokryť domácu spotrebu medu a vosku, ktoré sa musia dovážať z Poľska a Pešti. Med a výrobky z neho sa vraj stali luxusným tovarom, po ktorom je na trhoch zo strany sedliakov veľký dopyt. V každom väčšom meste pôsobí medovníkár, ktorý nesmie chýbať ani na jednom trhu: „*Nikto nepríde na trh, žeby najmenej aspoň koníka, srdce, koliesko alebo ryбку z marcipána*“⁷ *nedoniesol svojim deťom alebo domácim*“ (Gašperík, 1947: 385-386)

Niekam do prvej polovice 19. storočia spadá aj začiatok činnosti prvej známej medovníkárskej rodiny v Prievidzi – Adámikovcov, pôsobiacich v meste 2-3 generácie. Rodinné remeslo ako posledný vykonával Juraj Adámik, ktorý ho na začiatku 20. storočia spolu s dielňou odovzdal zakladateľovi druhej medovníkárskej rodiny Jozefovi Ertlovi. Po ňom remeslo prevzal jeho syn Florián a nasledovali ďalší potomkovia, vytrvajúci pri medovníkárstve v Prievidzi až do začiatku 21. storočia. Medovníky sa častejšie nazývali perníky, ale aj pupenreklí či marcipán. Príprava cesta na perníky sa do prvej polovice 20. storočia delila na dve fázy. Najprv sa zamiesila ražná múka s medom a nechala dlho (niekoľko týždňov až rokov) stáť v pivnici v sudoch. Až pred použitím sa do cesta pridali vajíčka. Napokon sa cesto pred pečením natlačilo do drevených foriem s vyrezaným plastickým motívom, ktoré dali medovníkom výsledný tvar. Tradičnými perníkmi nielen v Prievidzi boli srdce, koník, sedem detí za groš, belčov, pantofle, betlehem alebo husár. Prví Ertlovci aj sami chovali včely, z ktorých produktov okrem medu využívali aj vosk na remeselnú výrobu sviečok, čiže boli tiež voskármi alebo sviečkarmi. Na území dnešného prievidzského okresu sa v 19. storočí perníkárske dielne nachádzali ešte v Nedožeroch, Nitrianskom Pravne a Oslanoch. (Tóthová, 1984: 196)

jalovice, dvoch oviec, dedinského domu alebo vinohradu druhej triedy s rozsahom jedného kopáča.

⁶ Pod nepriaznivým rokom môžeme s najväčšou pravdepodobnosťou rozumieť extrémne tuhú zimu, spôsobivšiu vymrznutie väčšiny včelstiev, v kombinácii s daždivým a chladným počasím počas znáškového obdobia. (poznámka autora)

⁷ Zaužívaný ľudový názov pre medovník, okrem marcipánu nazývaný tiež perník.

Obrázok č. 3 a 4: Dvojstranná drevená forma na medovníky, vyrobená prievidským medovníkárom Jurajom Adámikom v roku 1907

Zdroj: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi, Foto: Norbert Bireš, 2021

Zásluhou baróna Mednyanského tiež vieme, že aj vo vtedy včelársky zaostalej Nitrianskej stolici pôsobili dvaja chýrni včelári. Jedným bol istý opát Rudolf bez uvedenia lokality a druhým Daniel Simonides – farár z Nadlíc, dediny ležiacej na juhozápadnom okraji Hornej Nitry, za ktorým sa chodili radiť včelári zo široka-ďaleka. (Gašperík, 1947: 385) Na základe tejto zmienky a dostupnej polohy Nadlíc voči Prievidzi sa môžeme oprávnenne domnievať, že medzi včelármi navštevujúcimi Simonidesa sa našli aj niektorí včelári z okolia Prievidze. Konkrétnejšie správy o kvalitatívnom vývoji včelárstva na Hornej Nitre v tomto období nenachádzame. Môžeme ho len odhadovať na základe hodnotení blízkych stolíc, zachovaných v neslovenských dobových časopisoch. O včelárstve v Turci sa píše, že tam má mnoho stúpcov. Niektorí uplatňujú Christovu metódu, iní nasledujú Čaploviča a ďalší stále dávajú prednosť (tradičným) slamenákom a klátom pred (lepšími) debničkovými úľmi. Vo Zvolenskej stolici sa včelárstvu darilo najmä pri Banskej Bystrici, Zvolene, Slovenskej Lupči, Mičinej a Detve, kde sa vraj našli i včelári so 150 až 200 včelstvami, chovanými prevažne v debničkových úľoch. (Mičieta, 1969: 203) Oblasť Prievidze udržiavala pomerne čulé kontakty s oboma spomenutými stolicami – so susedným Turcom po hlavnej trase poštovej cesty a so Zvolenskou stolicou po obchodných cestách cez Kremnicu. Napriek tomu sa ani celkový počet úľov vo včelársky najsilnejšej Handlovej nepribližoval k stavu u jednotlivých veľkých včelárov v spomínaných centrách Zvolenskej

stolice a z ďalšieho vývoja je zrejmé, že okolie Prievidze za obomi stolicami značne zaostávalo i v spôsoboch včelárenia. Myslíme si, že dôvodom bola neprítomnosť slovenského národno-buditelského elementu, ktorý by medzi gramotnou časťou tunajšej väčšinovej slovenskej populácie šíril osvetu s využitím existujúcej odbornej včelárskej literatúry v slovenskom jazyku. Aj to mohlo byť jedným z dôvodov prečo v chove včiel v rámci Bojnického panstva najneskôr od polovice 18. storočia vynikala nemecká Handlová a pred slovenskými sídlami stáli aj ďalšie veľké nemecké dediny Kľačno a Tužina.

Od polovice 19. storočia dochádza napriek pretrvávajúcej nízkej úrovni včelárstva aj v oblasti Prievidze k jeho čiastočnej regenerácii. Podnetom k obnove bolo pravdepodobne zrušenie poddanstva v roku 1848, s ktorým zanikla i povinnosť platenia cirkevných desiatkov a zemepanských deviatkov. Prejavilo sa to vo výsledkoch prvého súpisu obyvateľstva v Uhorsku v roku 1869, ktorý zahŕňal aj ekonomické ukazovatele, vrátane počtu chovaných včelstiev. V 26 sledovaných obciach Bojnického panstva síce ich početnosť (spolu 472 úľov) ešte zďaleka nedosahovala úroveň z roku 1764, ale už mierne prevyšovala stav z roku 1753 a výrazne úroveň z roku 1814. Počtom včelstiev na obec stála naďalej ďaleko pred ostatnými Handlová a s menším náskokom Prievidzu predbehli aj Tužina, Kľačno, Bojnica, Dubnica a Chrenovec. Úmerne k počtu domov boli na tom najlepšie Chrenovec, Dubnica, súčasná prievidzská štvrť Malá Lehôtka a až za nimi Handlová.

Váhavý pokrok na konci 19. storočia. K nebyvalému kvalitatívnemu vzostupu včelárstva na území Slovenska došlo v druhej polovici 19. storočia. Stáli za ním nové vedecké poznatky o živote včely, nové spôsoby obhospodarovania včelstiev a ďalšie významné objavy, ktoré položili základ novodobého včelárstva. Priekopníkom v zavádzaní včelárskych noviniek do praxe a ich šírení medzi včelármi v krajinách strednej Európy sa stal Poliak Ján Dzierzon (1811 – 1906), pre svoje veľké zásluhy prezývaný „kráľ včelárov“. Včelársku vedu obohatil dokázaním vývoja trúdov z neoplozených vajčiek a prax zostrojením a propagáciou úľa s rozoberateľným dielom, v ktorom boli plásty vystavané na trámikoch v niekoľkých radoch nad sebou.⁸ Onedlho Dzierzonov súčasník barón Augustín Berlepsch (1815 – 1877) do tohto úľa zaviedol rámiky, aké sa používajú ešte i dnes. V roku 1850 Nemec Ján Mehring (1816 – 1878) vynašiel umelú medzistenu pre včelie dielo a v roku 1865 nemecký dôstojník rakúskej armády František Hruschka zo Sliezska na zjazde rakúskych a nemeckých včelárov v Brne predviedol prvý medomet. Chovnou novinkou sa stalo zavádzanie žltej vlašskej včely talianskeho pôvodu, ktorých najväčším propagátorom v stredoeurópskom priestore bol opäť Ján Dzierzon. I keď neskoršia prax ukázala, že snaha o nahradenie tunajšej tisícročiami etablovanej kraňskej včely talianskou včelou nebola z dlhodobého hľadiska vhodným krokom, pre

⁸ Už pred ním úľ s rozoberateľným dielom zostrojili Švajčiar František Huber a Rus Peter Ivanovič Prokopovič, ale až vďaka Dzierzonovi sa pokrokové včelárenie v nich rozšírilo po celom svete.

dané obdobie je dôležitým ukazovateľom nasledovania aktuálnych trendov. Na stránkach dobových slovenských časopisov a v zachovanej korešpondencii sa dajú nájsť správy o viacerých slovenských včelároch idúcich s dobou, žiadny z nich však nepochádzal z oblasti Prievidze, ani jej širšieho okolia.

Včelársky pokrok sa naprieč slovenskými regiónmi šírili veľmi nerovnomerne, preto aj v tých najvyspelejších bolo uplatňovanie moderných metód ešte stále v úzadí za zastaralými tradičnými postupmi. Cestou vedúcou k prelomeniu sociálnych, vzdelanostných i jazykových bariér a následnému povzneseniu včelárstva sa ukázalo byť zakladanie včelárskych spolkov a ich aktívne pôsobenie medzi drobnými včelármi. Ich zásluhou sa správne obhospodarovanie včelstiev rozširovalo ústne a názorne v rámci praktických kurzov. Sústredená snaha slovenskej včelárskej inteligencie o založenie celoslovenskej včelárskej organizácie v 60. rokoch 19. storočia vyústila v júli 1869 do vzniku Slovenského včelárskeho spolku, ktorý v nasledujúcich piatich rokoch vyvíjal intenzívnu činnosť s cieľom „*Aby sa v každej stolici Hornô-uhorskej sriadili včelárske miestne a okresné spolky*“. Hneď prvým sa stal včelársky spolok založený v roku 1871 v hornonitrianskej obci Dvorníky nad Nitricou (dnes časť obce Nitrica v okrese Prievidza) vo Vestenickej doline.⁹ (Stanovský, 2013: 60) Čoskoro na to v roku 1872 podporu Spolku slovenských včelárov listom otvorene vyjadril podpredseda Hospodárskeho spolku pre údolie Nitry barón Gregor Friesenhof z hornonitrianskej obce Brodzany a už v marci nasledujúceho roka zvolal včelársku poradu ponitrianskeho spolku do svojho bytu v Nedanovciach. Možno aj zásluhou činnosti včelárskej sekcie Hospodárskeho spolku pre údolie Nitry prvýkrát zaznamenávame zmienku o aktivite včelára z Prievidze. Bol ním prievidzský perníkár a sviečkar Juraj Adámik z už spomínanej medovníkárskej rodiny, ktorý v roku 1873 vyslyšal výzvu predsedu Spolku slovenských včelárov a prvej veľkej osobnosti organizovaného včelárstva na Slovensku Štefana Závodníka v časopise *Obzor* tým, že prispel na veľkú výstavu vo Viedni bielivom vosku. (Mičieta, 1969: 244-252) Je viac než pravdepodobné, že po Adamíkovi by sa v Prievidzi a okolí postupom času začali o novinky vo včelárstve zaujímať aj ďalší včelári slovenskej národnosti. Nádejný postup však zastavili nepriaznivé politické pomery po rakúsko-uhorskom vyrovnaní, ktoré v roku 1875 vyvrcholili potlačením všetkých slovenských kultúrnych i hospodárskych organizácií, vrátane Spolku slovenských včelárov. Namiesto ustanovizní zakladaných z iniciatívy drobnej inteligencie na národnostnom základe sa uhorská vláda usilovala o šírenie pokroku v hospodárení prostredníctvom štátom centrálné riadených hospodárskych spolkov. K takým patrili aj Hospodársky spolok pre údolie Nitry, maďarskí nasledovníci proslovensky orientovaného nemeckého

⁹ Skorý vznik regionálneho spolku práve v tejto oblasti zrejme súvisel s uvedením si prospešnosti včelárstva pre ovocinárstvo, ktorým bola v tom čase Vestenická dolina povestná v celom Uhorsku. (poznámka autora)

baróna Friesenhofa vo vedení spolku však už nesledovali jeho príklad, čím sa šírenie pokroku medzi drobnými včelármi v slovenských oblastiach Ponitria značne spomalilo. Z dôvodu absencie včelárskej literatúry a praktickej náuky v slovenskom jazyku v poslednej štvrtine 19. storočia, čase masívnej modernizácie včelárstva, za maďarskými stolicami výrazne zaostalo celé slovenské územie Horného Uhorska.

Kvalitatívna úroveň včelárstva sa v kombinácii s ďalšími faktormi, predovšetkým polohou a z nej vyplývajúcimi prírodnými a hospodárskymi podmienkami regiónov, priamo úmerne premietala aj v počte chovaných včelstiev. Jedinečným prameňom umožňujúcim objektívne vzájomné porovnanie stavu včelárstva medzi regiónmi na konci 19. storočia je Poľnohospodárska štatistika krajín uhorskej koruny za rok 1895, prinášajúca exaktné číselné údaje pre každú obec, okres a župu. Celkový počet včelstiev v 26 sledovaných obciach bývalého Bojnického panstva (spolu 738 úľov) síce oproti roku 1869 stúpol, v prepočte na 10 hospodárov (v priemere 1,6 úľa) však nepatrne klesol a v oboch ukazovateľoch bol neporovnateľne nižší ako v čase dovtedajšieho včelárskeho vrcholu v roku 1764. Zato samotná Prievidza vo vzájomnom porovnaní obcí zaznamenala markantný rast vo všetkých štatistikách. Absolútny počet úľov v nej oproti dovtedy najlepšiemu zaznamenanému roku 1753 narástol zo 44 na 134, čím sa ocitla na druhom mieste za stále prvou Handlovou. Priemerným počtom úľov na 10 hospodárov, viac ako trojnásobne presahujúcim priemer na celé panstvo, Prievidza obsadila 4. priečku za Chrenovcom, Hradcom (dnes časť Prievidze) a Poluvsím, čím sa oproti svojmu dovtedy najúspešnejšiemu roku 1753 posunula do popredia z 15. na 4. miesto. V porovnaní okresov Nitrianskej župy Prievidzský okres i územie bývalého Bojnického panstva ako jeho súčasť dopadli podpriemerne tak ohľadom priemerného počtu úľov na obec, ako aj v prepočte včelstiev na počet hospodárstiev. Pomerne hlboko pod priemerom sa oblasť Prievidze v oboch ukazovateľoch ocitla aj v rámci celého Horného Uhorska.¹⁰ Z hľadiska včelárskeho významu samotnej Prievidze, ako sídla mestského charakteru, však stojí za pozornosť, že v priemere úľov na hospodára predbehla tri najvýznamnejšie mestá Nitrianskej župy – Nitru, Skalicu i Nové Zámky a v absolútnom počte chovaných včelstiev ju spomedzi nich len o málo predstihla jedine Skalica.¹¹ (A Magyar Korona..., 1897)

Záver. Počiatky chovu včiel v Prievidzi a okolí sú zahmlené, ale s najväčšou pravdepodobnosťou, podobne ako inde na Slovensku, spojené s príchodom

¹⁰ V roku 1895 činil priemer počtu úľov na obec v hornouhorských župách 35,35, v Nitrianskej župe 32,9, v Prievidzskom okrese 23,38 a na území Bojnického panstva 28,38 úľa; v priemere na 10 hospodárov pripadlo v hornouhorských župách 2,56, v Nitrianskej župe 5,09, v Prievidzskom okrese 1,73 a na území Bojnického panstva 1,6 úľa.

¹¹ V roku 1895 sa v Prievidzi chovalo 134, v Nitre 71, v Skalici 146 a v Nových Zámkoch 95 včelstiev, čo v prepočte na 10 hospodárov predstavovalo v Prievidzi 3,19, v Nitre 0,77, v Skalici 1,14 a v Nových Zámkoch 1,04 včelstiev.

Slovanov, po ktorých najstaršie pamiatky v regióne Hornej Nitry pochádzajú z 8. storočia. Na základe zachovaných písomných prameňov vieme vývoj včelárstva v Prievidzi a okolí rekonštruovať až od 17. storočia, kedy sa ukazuje byť na svoju dobu dosť rozšírené. Tradičné včelárstvo v oblasti Prievidze dosiahlo vrchol v tretej štvrtine 18. storočia, kedy pramene udávajú najvyšší počet chovaných včelstiev v celom záujmovom období. Po ňom nasledoval približne storočný úpadok, spôsobený najmä zaostalosťou tradičného chovu udržiavanou veľmi pomalým prijímaním noviniek z dôvodu slabej osvety a vzdelanostnej úrovne ľudu. Samotná Prievidza stála v rámci sledovanej oblasti i Slovenska až do druhej polovice 19. storočia v úzadí za vtedajšími dedinskými sídlami, medzi ktorými celkovým počtom včelstiev dlhodobo dominovalo dnešné mesto Handlová. V prospech Prievidze sa pomer síl začal nakláňať až v poslednej tretine 19. storočia.

Literatúra a pramene:

- BLAŠKOVICZ, J.: Horné Ponitrie v čase osmansko-tureckej nadvlády. In: Remiašová, M. (ed.). *Horná Nitra 14: Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1990, s. 106-151.
- GAŠPERÍK, J.: Pamätnosti včelárstva slovenského. Zväzok 1. Bratislava: Zemské ústredie včelárskych spolkov na Slovensku, 1927, 600 s.
- GAŠPERÍK, J.: Pamätnosti slovenského včelárstva. Zväzok 2. Prievidza: Ústredie slovenských včelárov, 1947.
- HORVÁTH, P.: Príspevok k dejinám bojnického hradu a panstva v druhej polovici 16. storočia. In: Kováč, Ján (ed.): *Horná Nitra 5: Vlastivedný zborník*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1970, s. 5-22.
- KUBIŠOVÁ, J.: Unikátny objav archeológov: Objavili ruiny zaniknutého kostola na Hornej Nitre. [online] (cit. 15-08-2020) Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/814579/unikatny-objav-archeologov-objavili-ruiny-monumentalneho-kostola-na-hornej-nitre/>.
- LUKAČKA, J.: Prievidza v stredoveku. LUKAČKA, J. (ed.): *Prievidza: Monografia mesta*. Banská Bystrica: Štúdio Harmony, 2013, s. 48-67.
- MICIETA, R.: Z dejín včelárstva na Slovensku. Bratislava: Slovenský zväz včelárov v prírode, 1969, 424 s.
- PÚČIK, M.: Horná Nitra v stredoveku: (Vývoj cirkevnej správy): Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, 2016, 120, [1] s.
- RATKOŠ, P. (ed.): Urbár hradného panstva Bojnice 1614. In: Marsina, R. – Kušík, M. (eds.): *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. II, (XVII. storočie)*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1959, s. 40-57, č. 21. Slovenský historický archív, II.
- SIVÁKOVÁ, M.: Hospodárske a sociálne pomery na panstve Bojnice v 17. storočí. In: Malečková, K. (ed.). *Pálfiiovský rod – dejiny, osobnosti, stavebné aktivity, mecenášstvo a zbierky*. Bojnice: 2000, s. 21-40.
- SIVÁKOVÁ, M.: Hospodársky vývoj Bojnického panstva v rokoch 1707 – 1770: Rigorózna práca. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2014, 102, [24] s.
- ŠPIESZ, A. – WATZKA, J.: Poddaní v Tekove v 18. storočí. Historicko-štatistická monografia. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1966, 244 s.
- TÓTHOVÁ, V.: Remeslá v Bojniciach a Prievidzi. In: Horná Nitra 11: Vlastivedný zborník. Martin: Osveta, 1984, s. 177-202.

A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája, I. rész: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. törvényicikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenkint, Budapest, 1897, 62-69. [online] (cit. 27-6-2021) Dostupné na: <https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyKorOrszMezogazdStat_1/?pg=0&layout=s>

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Nitre, fond Nitrianska župa I., Contributionalia, Conscriptio comitatus Nitriensis 1753, PB, fol. 242-577. Slovenský národný archív, fond Rod Pálfi – Panstvo Bojnice 1614 – 1927, Kartón číslo 74, Inventárne číslo 283 – Urbársky súpis panstva Bojnice, r. 1764, Kart. č. 77, Inv. č. 302 – Urbársky súpis panstva Bojnice, r. 1814.

Zbierkový fond Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi (inde Z. f. HNM v Prievidzi) Slovakia census, 1869. [online] (cit. 25-6-2021) Dostupné na: <<https://www.familysearch.org/search/image/index>>

Kontakt:

PhDr. Ján Vingárik
Hornonitrianske múzeum v Prievidzi
Košovská cesta 9
971 01 Prievidza
E-mail: jan.vingarik@gmail.com

Vývoj a súčasnosť racionálneho včelárstva v Prievidzi a okolí

Ján Vingárik

Kľúčové slová: včelárstvo, história včelárstva, Prievidza, Koloman Novacký, 20. storočie

Key words: beekeeping, history of beekeeping, Prievidza, Koloman Novacký, 20th century

Abstract: The study addresses the development of rational beekeeping in and around Prievidza in the 20th century, from its slow beginnings in the first quarter of the century, through a rapid and extremely successful rise in the second quarter to the sudden collapse of the 1950s. With the help of historical sources, especially the local press, it finds the roots of the following well-known development in the 1920s. However, unlike previous resources, we look at the mentioned process from a regional perspective. The final part provides a brief insight into the current state of beekeeping in Prievidza and promising prospects for its further development in connection with the activities of local organizations of beekeepers and conservationists in the atmosphere of the planned transition of the Upper Nitra region to organic farming.

Úvod. Podstatne lepšie ako hlbšia minulosť včelárstva v Prievidzi a okolí je v doterajšej literatúre spracovaný jeho vrchol v 30. – 40. rokoch 20. storočia. Chýba však jeho napojenie na predchádzajúci vývoj, pretože dôvodom riešenia vrcholnej fázy nebol záujem o históriu včelárstva v regióne Hornej Nitry, ale na celom Slovensku. O Prievidzi sa preto podrobne dočítame len vďaka tomu, že sa v tom čase všetko podstatné odohrávalo práve na jej pôde. Z tohto dôvodu v predkladanej štúdii uplatňujeme regionálny a lokálny princíp, kombinujúc

informácie z literatúry so správami z miestnych dobových prameňov. Vďaka tomu nachádzame korene náhleho vzostupu včelárstva v Prievidzi a známy vývoj z ďalších rokov, doplnený o niektoré nové informácie, interpretujeme z oblastného a miestneho uhla pohľadu. Štúdia ďalej len načrtáva socialistickú obnovu včelárstva po nečakanom kolapse v polovici 50. rokov a končí stručnou charakteristikou súčasného stavu s dôrazom na ekologické trendy, aktívne podporované miestnymi základnými organizáciami včelárov a ochrancov prírody.

Uhorský prológ. Korene markantného rozšírenia včelárstva v Prievidzi na konci 19. storočia s najväčšou pravdepodobnosťou siahajú do prvej polovice jeho 70. rokov. Pravdepodobne vychádzalo z dvoch súčasne pôsobiacich samostatných zdrojov, ktorým bolo na jednej strane rýchle pomadařčovanie miestnych elít a na druhej čínorodé pôsobenie popredného slovenského národovca – kaplána Andreja Trúchleho-Sytnianskeho – medzi národne cítiacim slovenským obyvateľstvom. To umožnilo promadařsky orientovanej prievidzskej inteligencii učiť sa moderným postupom vo včelárstve z maďarskej odbornej tlače a aktivít župných hospodárskych spolkov a ostatným gramotným Slovákom zo síce zriedkavých, ale vďaka Sytnianskemu iste dostupných – slovenských a českých – prameňov. Príčiny nebývalého zaostávania okolitých dedín za Prievidzou možno naopak vidieť vo výrazne nižšej gramotnosti, v slabej dostupnosti úradmi potlačenej slovenskej odbornej literatúry, ako aj v nedôvere ľudí voči osvetovej činnosti župných hospodárskych spolkov, spojenej s jazykovou bariérou. Niektorým včelárom v Prievidzi k pokroku zrejme dopomohla aj možnosť získania finančnej podpory zo strany prvej Prievidzskej sporiteľne, ktorá bola z iniciatívy Sytnianskeho založená v roku 1872. Osvetou poučených Prievidžanov k väčšiemu zameraliu sa na včelárstvo motivovala hlavne vidina ekonomického prilpenia si ako kompenzácie za výpadok príjmov z upadajúcej remeselnej výroby.

Andrej Truchlý-Sytniansky na nátlak maďarských úradov i miestnej maďarónskej elity v roku 1876 odišiel z Prievidze do Detvy. Za jeho pôsobenia prebudení prievidzskí včelári však mohli nové poznatky ďalej čerpať z moravského časopisu *Včela brnenská* a v závere storočia aj z vynikajúceho slovenského časopisu *Včelár a ovocinár*. Na začiatku 20. storočia sa veľkej obľube na Slovensku tešila nevelká knižka jediného známeho slovenského putovného učiteľa včelárstva Michala Pomekáča s názvom *Včelár alebo počiatky zdarného včelárenia*, písaná formou stručných otázok a odpovedí. Následná snaha autora o nadviazanie na jej úspech vydávaním časopisu *Praktický včelár* ale stroskotala na malom množstve predplatiteľov, vyplývajúcom z chudoby a zaoštalosti bežného ľudu. Aktivít, ktoré by podnietili podstatnú časť slovenských včelárov k prechodu od tradičného chovu včiel v klátoch a košoch k omnoho výnosnejšiemu včelárstvu v moderných rozoberateľných úľoch bolo, až do rozpadu Rakúsko-Uhorska v roku 1918, veľmi málo. Podľa českého diela *„Včelářova čítanka“*, časti *„Lidové včelářství na Slovensku“* z roku 1909 na začiatku 20. storočia z radov inteligencie sa na Slovensku včelárstvu venovali najviac

kňazi a učiteľia, spomedzi ktorých pochádzali aj autori niekoľkých včelárskych literárnych diel, vydaných v slovenčine. Väčšinou iba títo chovali včely novým moderným spôsobom, pričom jednoduchí včelári naďalej včelárili v drevených klátoch alebo v slamených košoch. Novodobé včelárstvo sa medzi ľuďom rozširovalo pomaly, pretože oproti tradičnému vyžadovalo viac vedomostí, úsilia i času. Napriek tomu sa situácia začínala pomaly meniť k lepšiemu, čo bolo vidieť podľa rastúceho záujmu hospodárov o návštevy moderných včelínov pokrokovejších včelárov. (Mičieta, 1969: 260-296)

Prebudenie v 20. rokoch 20. storočia. Vznik prvej Československej republiky v roku 1918 zastihol slovenské včelárstvo v neutešenom stave so 40 ročným sklzom za okolitými krajinami. Na celom Slovensku v tom čase existoval len jediný včelársky spolok, združujúci miestnych nemeckých a maďarských včelárov a žiadny slovenský. Ministerstvo poľnohospodárstva preto hneď na začiatku roka 1919 vyslalo na Slovensko vládnych včelárskych expertov, ktorí mali pomáhať pri organizovaní včelárskych spolkov podľa českého a moravského vzoru. Do 1. júna 1919 bolo založených 26 okresných včelárskych spolkov a 25. augusta toho roka sa konala ustanovujúca schôdza Zemského ústredia včelárskych spolkov na Slovensku. (Mičieta, 1969: 298-305) Na území horného Ponitria zostala štátna iniciatíva dlho bez odozvy. V hornonitrianskom regionálnom dvojtyždenníku *Náš kraj*, vychádzajúcom od konca roka 1919 a informujúcom o všetkých dôležitých novinkách, nachádzame prvú zmienku o aktuálnom včelárskom dianí až v jeho 11. čísle z 1. augusta 1923. Oznamuje, že Sväz včelárov v Československej republike usporiada od 14. do 17. augusta toho roka v Košiciach veľký zjazd záujemcov o včelárstvo z celej republiky s veľkou včelárskou výstavou a odbornými prednáškami chýrnych včelárov. (*Náš kraj*, 1923, roč. 5, č. 2) Následne až 1. mája 1924 dáva včelárom v regióne Hornej Nitry do pozornosti „výborný odborný časopis“ *„Slovenský včelár“*, z ktorého vyšlo už „4. číslo s bohatým obsahom“. (*Náš kraj*, 1924, roč. 6, č. 9) Vzhľadom na predchádzajúci vývoj neprekvapuje, že tieto skromné, ale dôležité správy, našli na prvom mieste odozvu vo včelársky dlhodobo silnej Handlovej, kde bol v septembri 1924 založený Včelársky spolok pre Handlovú a okolie. Prvým predsedom sa stal banský riaditeľ Ing. Karol Hupka a konateľom banský úradník Štefan Prídavka. (*Náš kraj*, 1924, roč. 6, č. 18) Podrobnejšie správy o tomto významnom počine sa čitatelia Nášho kraja dozvedeli 1. apríla nasledujúceho roka. V článku sa už uvedomelo zdôrazňuje, že je to organizácia *„dôležitá nielen pre včelárov, ale aj pre ovocinárov a gazdov nevčelárov“*. Dozvedáme sa z neho, že spolok bol založený vo veľkom štýle s ohľadom na zabezpečenie všetkého potrebného pre úspešný rozvoj včelárstva v oblasti. Pri štátnej meštianskej škole (v Handlovej) *„sriadený bol včelínec a pokusné pole pre medonosné rastliny, pre členov zaobstarané dobré včelárske knihy a časopisy za režíjnu cenu a plodňáčky, za polovičnú cenu ribizle a medonosné semená a skoro zadarmo sklenice na med.“* Ešte v tom istom roku mala byť v Handlovej zriadená aj oplodňovacia stanica na výchovu včelích matiek a poriadaný kurz na výrobu vtedy moderných rámkových

slamených úľov pod vedením včelárskeho experta pre Slovensko Václava Jakša. Všetci včelári boli vyzvaní, aby sa pridali k spolku. V cene ročného členského príspevku 27 Kč mali mať mesačník Slovenský včelár, poistné včelstiev proti ohňu a lúpeži do 500 Kč a príležitostne požívať aj rôzne iné výhody. Ako členovia si prostredníctvom spolku mohli napríklad so zľavou objednať včelárske náradie. (Náš kraj, 1925, roč. 7, č. 7)

Obrázok č. 1: Rámikový úľ z mäkkého dreva so slamenou výplňou bočných stien z prvej polovice 20. storočia

Zdroj: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi, Foto: Norbert Bireš, 2021

Handlová, ležiaca na periférii regiónu Hornej Nitry, v tom čase zásluhou pracovných príležitostí v hnedouholných baniach, počtom obyvateľov prevyšovala centrálné situované okresné mestečko Prievidzu takmer trojnásobne. Z národnostného hľadiska v nej napriek nárastu podielu slovenského obyvateľstva naďalej dominovali Nemci. (Mrva, Kmeťová-Miškovičová, 2017: 122) Aj v tom možno vidieť jeden z možných dôvodov, prečo sa prievidzskí včelári nepridali k handlovskému spolku, ale 14. novembra 1926 zriadili Včelársky spolok pre Prievidzu a okolie. Ustanovujúca schôdza sa konala za veľkej účasti včelárov celého okolia. Iniciátorom bol vtedy len 29 ročný prievidzský advokát JUDr. Koloman Novacký, ktorý sa stal konateľom spolku. Za predsedu 43 zakladajúcich členov spolku jednohlasne zvolilo učiteľa z Brezian Jozefa Feješa, za

miestopredsedu notára z Veľkej Čause Jána Klopčeka a za pokladníka zamestnanca Okresného úradu v Prievidzi Edvarda Poloniho. Podľa záveru článku *„Každý odišiel s tým vedomím, že s utvorením spolku v Prievidzi včelármi celého okolia nastala v našom okrese nová perióda vo včelárstve.“* (Náš kraj, 1926, roč. 8, č. 23) S dnešnými vedomosťami o nasledujúcom vývoji vieme povedať, že išlo o vskutku prorockú predpoveď, ktorá sa v nasledujúcich desaťročiach naplnila väčšmi, než by si ktokoľvek zo zúčastnených trúfol predpokladať.

Obrázok č. 2: Paralelnoradiálny medomet na štyri rámiky z prvej polovice 20. storočia

Zdroj: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi, Foto: Norbert Bíreš, 2021

Koloman Novacký. Vizionárom a hnacím motorom včelárskeho pokroku, ktorý skutočne nasledoval sa nielen v Prievidzi a v okolí, ale na celom Slovensku stal zakladateľ prievidzského spolku JUDr. Koloman Novacký. Narodil sa 24. mája 1897 v Tvrdošíne na Orave do vzdelanej rodiny. S rodičmi sa v závislosti od ich pôsobiska viackrát sťahovali a napokon sa v roku 1909 usadili v Prievidzi. Otec Anton bol riaditeľom miestneho daňového úradu i spoločensky významným činiteľom – zakladateľom a dlhoročným predsedom prvého Turistického spolku Hornej Nitry, ako aj predsedom dobročinného spolku Alumneum pre podporu chudobných študentov. Synovia za ním v aktivite nezaostali. Z Kolomanovho mladšieho brata Jána Martina sa stal skvelý botanik, riaditeľ prievidzského gymnázia, neskôr prvý rektor Vysokej školy

poľnohospodárskeho a lesného inžinierstva v Košiciach i predseda Česko-slovenskej botanickej spoločnosti na Slovensku. (Kližan-Sabová-Sabo, 2005: 24) Starší Koloman dokončil stredoškolské štúdium na gymnáziu v Prievidzi a s päťročnou prestávkou vojenskej služby počas prvej svetovej vojny, z ktorej takmer rok strávil v talianskom zajatí, napokon ako 25 ročný úspešne dokončil štúdium práva na Právnickej fakulte v Bratislave. Ako koncipient praxoval u notárov v Prievidzi, v Liptovskom Mikuláši a v Bratislave. (Geleta, 2010: 10) Čoskoro sa ale natrvalo vrátil do Prievidze, kde si 1. februára 1926 otvoril vlastnú advokátsku kanceláriu. (Náš kraj, 1926, roč. 8, č. 4) V detstve od otca pochytil lásku ku včelám, ktorá sa stala jeho celoživotným poslaním a osudom, jej venoval väčšinu svojho umu, úsilia i času. Po návrate do Prievidze mu stačilo len pár mesiacov na to, aby sa skontaktoval s miestnymi včelármi a nadchol ich pre myšlienku spoločného cieľavedomého rozvoja ich, pre región Hornej Nitry, ekonomicky mimoriadne užitočnej záľuby. Členovia ním iniciovaného včelárskeho spolku sa stretávali pravidelne raz mesačne. Navzájom sa delili o skúsenosti a najvyspelejší z nich pre ostatných realizovali teoretické prednášky i praktické kurzy na rôzne včelárom užitočné témy. Najčastejším prednášateľom a školiteľom bol samotný Koloman Novacký, ale ruku k dielu neraz pridali aj ďalší – funkcionári spolku Jozef Feješ, Ján Klopček a Eduard Poloni, učiteľ z Tužiny Jozef Wachsmann a iní. Na stretnutiach členom tiež približovali najnovšie dianie vo svete včelárstva, vrátane noviniek kvalitnej včelárskej literatúry. Článkami v časopise Náš kraj šírili včelársku osvetu medzi ľuďom – radili napríklad prečo a ako rozširovať medonosné rastliny, čo robiť po uštipnutí včelou, na čo sa dá účinne použiť včelí med i jed a mnohé iné. (Náš kraj, 1927 – 1930)

Zaujímavým zistením zo stránok Násho kraja je tiež skutočnosť, že ani v regióne Hornej Nitry v prvej polovici 20. storočia už včelárstvo nebolo len výsadou mužov. Dokazuje to správa o krádeži medu zo včelína Márie Štrbovej v Dolných Vesteniciach, ktorá včelárila vo veľkom, pretože jej včelín tvorilo až 15 úľov. (Náš kraj, 1928, roč. 10, č. 7) Azda najznámejšou slovenskou včelárkou tých čias bola lektorka kurzov medového pečiva a prispievateľka Násho kraja Gusta (Náš kraj, 1929 – 1930), priezviskom Khollová (Geleta, 2010: 31), u ktorej však nevieme potvrdiť jej príslušnosť k Prievidzi či okoliu.

Samotný Koloman Novacký sa už rok po založení prievidzského včelárskeho spolku uviedol ako včelársky odborník v celoslovenskom časopise Slovenský včelár článkom vysvetľujúcim potrebu umiestnenia letáča v spodnej časti úľa. (Geleta, 2010: 11) Dnes to považujeme za samozrejmosť, v tých časoch však bežní včelári podľa tradície umiestňovali otvor pre včely podľa ľubovôle na rôznych miestach. Následne ešte v tom istom ročníku časopisu začína Novacký svoju publikačnú činnosť na tému, ktorá sa stala jeho najväčšou doménou, a síce Potreba výchovy včelích matiek. Včelársku verejnosť vyzýva, aby sa tejto otázke začalo venovať viac pozornosti a aby boli zverejnené všetky doposiaľ získané skúsenosti. Na prvom mieste,

dodnes aktuálne, pripomína, že „*najhlavnejšou úlohou nech je, aby včely boli bez cudzej krvi, čo sa dá poznať podľa žltých krúžkov na ich tele. Nesmú mať na sebe ani stopy žltej farby. Pestujme vždy z toho kmeňa matky, ktorý sa u nás najlepšie osvedčil, čo do výkonnosti.*“ V podstate tým včelárov vyzýva ku genetickému očisteniu domácej sivo-hnedej kraňskej včely (*Apis mellifera carnica*) od génov talianskej žltej vlašskej včely (*Apis mellifera ligustica*), ktorú sa na Slovensku v duchu dobového trendu snažili udomáčniť pokrokoví včelári 19. storočia. S Novackého významným pričinením bola v apríli 1928 zriadená Organizácia plemenného chovu na Slovensku a v auguste sa stal jej konateľom. V nasledujúcom roku povzbudzoval slovenských včelárov k aktívnej účasti na 5. „*Všeslovanskom zjazde včelárskom*“ v poľskej Poznani, na ktorom aj sám vystúpil. Počas valného zhromaždenia Zemského ústredia včelárskych spolkov na Slovensku, uskutočneného 5. – 7. júla 1929 v Spišskej Novej Vsi bol zvolený za jeho druhého podpredsedu a súčasne prijal pozíciu zodpovedného redaktora časopisu Slovenský včelár. Časopis pod jeho vedením zmenil vzhľad i smerovanie s väčším zastúpením odborných článkov určených nielen pre začiatočníkov, ale aj pre pokročilejších včelárov. Veľký priestor začal byť venovaný plemennému chovu včiel a chovu včelích matiek, ako aj problematike úľov a významu rojenia, pričom mnohými zásadnými článkami k týmto témam prispel samotný Novacký. V roku 1930 najviac priestoru v časopise zabrali články ohľadom úspešného vybudovania vytúženej vzorovej včelárskej paseky¹ v Kráľovej pri Senci (vtedy Janošovce), v rámci ktorých kládol Novacký dôraz na včeliu pastvu a jej zlepšenie cieľným vysádzaním medonosných rastlín. Vytvoril tiež rubriku Práce na včelíne, kde opisoval všetky dôležité práce s včelami v každom mesiaci roka. V roku 1936 sa stal hlavným redaktorom časopisu a zostal ním aj po zmene názvu z podoby Slovenský včelár na Včelár, ku ktorému došlo v roku 1953 pod vplyvom socialistickej ideológie usilujúcej o eliminovanie národnostných prejavov. Medzičasom sa Kolomanovi Novackému podarilo významne prispieť aj k oživeniu Výskumnej stanice včelárskej v Liptovskom Hrádku, ktorá po rokoch stagnácie začala 14. mája 1934 fungovať po novom ako pracovisko Včelárskeho ústavu štátnych výskumných ústavov pre živočíšnu výrobu. Popri všetkom napísal a vydal niekoľko publikácií – spolu s Jánom Zemaníkom knižnú príručku Slovenský včelár (1931) a sám diela Normalizovaný slovenský úľ (1939), Plemenný chov včiel (1940) a Včelárstvo (1953). (Geleta, 2010: 11-45, 78)

¹ Národného centra pre chov, výskum a šľachtenie včiel a šírenie včelárskej osvetu, spravidla situované ho na lesnej paseke (čistina/rúbanisku). (Poznámka autora)

Obrázok č. 3: Koloman Novacký ako školiteľ počas jedného z včelárskych kurzov

Zdroj: Geleta, 2010: 66

Vrchol v 30. – 40. rokoch. Všetky pokrokové postupy, o ktorých Koloman Novacký písal na stránkach včelárskeho časopisu, sa vďaka jeho osobnému vplyvu v praxi najrýchlejšie ujímali práve v Prievidzi a okolí. Z mestečka po všetkých stránkach sa tak začalo formovať centrum včelárskeho pokroku na Slovensku. Prvým výrazným prejavom uvedomenia si vlastného potenciálu zo strany miestnej inteligencie bolo zorganizovanie veľkej Výstavy Hornej Nitry, uskutočnenej v termíne od 14. do 23. augusta 1931 s cieľom prilákať hospodárov z hornonitrianskych dedín a mestečiek do Prievidze a „*ukázať im všetko, čo má pre nich význam*“. Podujatiu predchádzala dlhodobá masívna propagácia v časopise *Náš kraj* a vyšiel k nej aj rozsiahly katalóg, ktorý dnes tvorí dôležitý prameň s komplexnou výpoveďou o tunajších dobových pomeroch a možnostiach. Súčasťou hospodárskeho odboru výstavy bola aj sekcia venovaná včelárstvu. Jej autorom bol Koloman Novacký, ktorý na výstave upriamil pozornosť na obrovský význam včelárstva pre ďalšie odvetvia poľnohospodárstva, predovšetkým pre najviac rozšírené ovocinárstvo a poľné hospodárstvo, ktorých výnosy sú závislé od kvalitného opelenia včelami. (Výstava Hornej Nitry..., 1931: 24) Ešte v čase zverejnenia plánu usporiadať výstavu sa v časopise *Náš kraj* objavil nepodpísaný hlas, ktorý odporúčal, aby sa namiesto všeobecnej hospodárskej výstavy usporiadala radšej „*špeciálna výstava ovocinárska spojená s výstavou včelárskou a rybárskou, keďže tieto odvetvia národného hospodárstva sú u nás takmer dokonalé a môžeme s nimi na výstavu*“. (*Náš kraj*, 1930, roč. 12, č. 1) Hoci citovaný hlas nebol vyslyšaný, je dôkazom nadobudnutej sebadôvery a hrdosti obyvateľov Prievidze a okolia na dosiahnutý pokrok tunajšieho včelárstva už po štyroch rokoch od založenia včelárskej organizácie.

Čas pre vystúpenie Prievidze na vrchol jej včelárskeho vývoja nastal po viedenskej arbitráži, uskutočnenej 2. novembra 1938. Na jej základe boli k Maďarsku pričlenené včelársky najsilnejšie južné oblasti Slovenska, vrátane najväčšej pýchy slovenského včelárstva – národnej paseky v Kráľovej pri Senci. Pri hľadaní najvhodnejšieho miesta pre novú paseku na zostávajúcim slovenskom území, voľba logicky padla na Prievidzu. Vyhovovala jednak polohou v poľnohospodársky využívanej kotline otvorenej smerom na juhovýchod a z ostatných strán chránenej bariérou lúkami a lesmi pokrytých pohorí a súčasne išlo o etnicky čisto slovenské územie ďaleko od neistých hraníc s Maďarskom. V neposlednom rade bola bydliskom a pôsobiskom Kolomana Novackého s odborne vyspelým včelárskym zázemím, čo zaručovalo rýchle vybudovanie plne funkčne novej paseky. Pre jej zriadenie sa vybrala lokalita Púšť na juhovýchodnej periférii extravilánu Prievidze s vhodnými pastevnými podmienkami na okraji zmiešaného lesa. V rámci paseky boli vybudované včelín, včelnica, spolková budova, oploďňovacia stanica a založená škôlka medonosných drevín. Paseka od začiatku naplno slúžila svojmu účelu – organizovali sa na nej časté kurzy pre odborných učiteľov včelárstva, na ktoré prichádzali včelári z celého Slovenska, i kurzy pečenia medového pečiva pre ženy. Najčastejším prednášateľom odborných včelárskych kurzov bol Koloman Novacký, kurzy pečenia medového viedla najaktívnejšia slovenská včelárka Augusta Khollová. Svojrázne svedectvo o včelárskych kurzoch v Prievidzi i vzťahu ich účastníkov ku Kolomanovi Novackému podáva dlhá veselá báseň od neznámeho autora, napísaná v šarišskom nárečí v júli 1947 v Sabinove, z ktorej vyberáme prvú a desiatu strofu: „*V totim našim časipíše našo oko vidzi, že zaš budze pre pčolaroch kurz až hen v Prievidzi. (...) Na schujdoch v tej spacej chyži dze nas uča bratski, vita nas náš milí otec pan doktor Novacki.*“ Spacou chyžou mal autor na mysli druhú spolkovú budovu včelárskej stanice na Púšti, slúžiacu ako nocľaháreň pre účastníkov kurzov. (Geleta, 2010: 53-69)

Rozhodnutím valného zhromaždenia, uskutočneného v Prievidzi 27. augusta 1939 bolo do centra Hornej Nitry oficiálne preložené aj sídlo Ústredia slovenských včelárskych spolkov, hoci v skutočnosti sa tam zrejme presunulo už bezprostredne po pričlenení územia južného Slovenska k Maďarsku. Za čestného predsedu zhromaždenie zvolilo dovtedajšieho predsedu a najväčšej osobnosť slovenského včelárstva Jána Gašperíka a za nového (výkonného) predsedu Kolomana Novackého. Ústredie pre potreby svojej riadiacej činnosti kúpilo dom na Dlhej ulici. Na poschodí sa nachádzali kancelárske priestory, vrátane redakcie časopisu Slovenský včelár a na prízemí bola zriadená predajňa včelárskych potrieb. (Geleta, 2010: 56; Náš kraj, 1939, roč. 21, č. 16, 17; Vašš, 2013: 197)

Obrázok č. 4: Dnes už nejestvujúci Dom včelárov na Dlhej ulici v Prievidzi

Zdroj: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi, Foto: Norbert Bireš, 2021

Ústredie v Prievidzi na čele s Kolomanom Novackým sa od začiatku usilovalo zabezpečiť aj výrobu včelárskych potrieb. Provizórnym riešením bolo svojpomocné spracovanie včelieho vosku na medzistienky, ale aj výroba úľov a iných potrieb v priestoroch včelárskej stanice na Púšti. Dostatočné materiálne zabezpečenie rýchlo napredujúceho slovenského včelárstva však mohol zabezpečiť len komplexný výrobný podnik. Ten sa Kolomanovi Novackému a jeho spolupracovníkom napokon podarilo založiť až po skončení neistých časov druhej svetovej 27. apríla 1946 pod názvom Včelárske výrobné družstvo. Celý komplex moderných plne mechanizovaných výrobní bol postavený v Prievidzi-Necpaloch, kde sa pre včelárov na celom Slovensku produkovalo všetko potrebné z dreva – úle, materince, rojáčky, oplodniacky, včelárske domce i včelárske skrine, z plechu – nádoby pod medomet, plechové krmidlá, dymáky, medzerníky s rámikom a spracúvali sa voštiny na kvalitné medzistienky. K výrobe včelárskych potrieb neskôr pribudla distribúcia medu a včelieho vosku. Počet zamestnancov do konca roka 1948 stúpol z pôvodných 6 na 1345. (Geleta, 2010: 56; Herchl, 1978: 19)

Výročná správa Okresného národného výboru v Prievidzi za rok 1949 o včelárstve konštatuje, že v okrese je najviac rozšírená a zušľachtená včela slovenská (domáca včela kraňská), úle sú normalizované nadstavkové a funguje tu spolok včelárov s 290 členmi, majúcimi 3600 včelstiev. Ďalej uvádza, že všeobecné podmienky pre chov včiel sú dobré, včelstvá sú zdravé a chovu včiel sa venuje stále viac pozornosti, na čo má veľký vplyv skutočnosť, že v Prievidzi sídli Ústredie slovenských včelárov. Na výkaze stavu včelstiev podľa jednotlivých obcí je oproti predchádzajúcim obdobiam vidieť zásadné územné preskupenie ich koncentrácie. V samotnej Prievidzi, vrátane v roku

1945 pričlenených Necpál, sa v roku 1949 chovalo 360 včelstiev, čo oproti roku 1895 predstavovalo viac ako dva a pol násobný nárast. Na druhé miesto v sledovanej oblasti s bezmála pätnásobným nárastom vystúpila Tužina a na tretie Bojnice. Naopak z včelársky kedysi mimoriadne silnej Handlovej chov včiel celkom vymizol. (Výročná správa..., 1950)

Pád v 50. rokoch. Úspešný rozvoj Prievidze ako všestranného centra slovenského včelárstva náhle zastavila zmena spoločensko-politických a s nimi súvisiacich hospodárskych pomerov nasledujúca po komunistickom prevrate v Československu vo februári 1948. Región Hornej Nitry sa v zmysle plánov socialistického rozvoja hospodárstva začal pretvárať na jednu zo základní ťažkého priemyslu. Dôvodom boli ložiská hnedého uhlia, z ktorých sa dovtedy vo významnejšej miere ťažili len mocnejšie vrstvy kvalitnejšieho uhlia v okolí Handlovej, pričom Prievidzská kotlina zostávala naďalej poľnohospodárskou oblasťou so zameraním na ovocinárstvo. Po roku 1939 sa začalo aj s ťažbou nekvalitného uhlia v Novákoch, s ktorou súviselo založenie chemickej továrne, ale tieto odvetvia vďaka svojmu malému rozsahu výroby ešte nemali zásadnejší dopad na okolitú krajinu. V roku 1948 došlo k výraznému rozšíreniu nováckych baní, v nadväznosti na čo bola na území susedných Zemianskych Kostolian vystavaná veľká tepelná elektráreň (Elektráreň Nováky), uvedená do prevádzky v roku 1953. Značne sa tiež rozšírila výroba v nováckych chemických závodoch. Fatálne následky spaľovania nekvalitného nováckeho uhlia bez akejkoľvek filtrácie splodín na seba nenechali dlho čakať a Prievidzu dostihol osud Handlovej. V širokom okolí nováckych zdrojov znečistenia ovzdušia na otravu exhalátmi s obsahom arzénu v rokoch 1953 – 1958 včely úplne vyhynuli v 32 obciach Hornej Nitry a v ďalších 17 včelárstvo živorilo na hranici zániku. (Ivanička, 1961: 106)

Koloman Novacký sa v nasledujúcich rokoch pokúšal o obnovu chovu včiel v regióne, čo však bolo možné len v okrajových polohách, chránených pred spádom popolčeka, akým bolo napríklad okolie Nitrianskeho Pravna, kde si novú včelnicu založil aj on sám. V rokoch 1949 – 1961 stál na čele Jednoty slovenských včelárov v Prievidzi, ktorej sa pod jeho vedením podarilo včelárstvo na Hornej Nitre oživiť, hoci z objektívnych príčin už zďaleka nie na predchádzajúcej úrovni. (Geleta, 2010: 70-75) Napriek náročným podmienkam na Nováckého prácu v nasledujúcich desaťročiach nadviazali ďalší aktívni včelári, ktorí dodnes nevzdávajú úsilie o návrat Prievidze medzi popredné včelárske miesta na Slovensku.

Dnešok. V súčasnosti je včelárstvo v Prievidzi a okolí zastúpené porovnateľne s inými regiónmi Slovenska. Po prekonaní kritického obdobia, spojeného s vymieraním starých včelárov bez nasledovníkov, možno aj tu v posledných rokoch sledovať pozitívny trend stúpajúceho záujmu o praktické včelárstvo. Najvýraznejší je u mužov vo veku od 40 do 50 rokov, ale nezriedka sa týka mladších i starších alebo žien v podobnom veku. Väčšinou ide o malé súkromné včelárstva s 2 – 5 úlmi, dorábajúce med pre vlastnú

spotrebu. Rast záujmu o včely – ich produkty a spôsob života – možno nesporne pripísať masívnej osвете, propagujúcej na jednej strane vynikajúce výživové a zdravotné účinky včelích produktov a na druhej význam včiel ako nenahraditeľných opelovačov kultúrnych rastlín, od ktorých produkcie závisí prežitie neustále sa rozrastajúceho ľudstva. V súvislosti s tým sa najnovšie zvyknú rozlišovať včelári a medári. Zatiaľ čo medári chovajú včely prioritne pre med, včelári („s veľkým V“) včelstvám ponechávajú väčšiu časť medu pre ich vlastnú výživu, vnímajúc ako prioritu úžitky plynúce z kvalitného opelenia rastlín.

Environmentálne hľadisko je tiež motiváciou aktivít projektu Včely v meste Prievidza, realizovaných Základnou organizáciou Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny v Prievidzi v spolupráci so Základnou organizáciou Slovenského zväzu včelárov v Prievidzi, menovite predovšetkým s Ing. Petrom Balákom. Projekt iniciovala prievidská ochranárka Jana Hvojniová a na základe hlasovania občanov ho z participatívneho rozpočtu finančne podporilo mesto Prievidza. S jeho realizáciou sa začalo na jar 2018 vybudovaním mestskej Včelej záhrady dobrovoľníkmi z radov ochranárov na západnom okraji širšieho centra Prievidze, kde pre ňu vhodný pozemok prepožičali nadšená začínajúca včelárka Katarína Minichová s manželom. Súčasťou záhrady po ukončení prvej fázy realizácie boli tri včelie úle, náradovňa, bylinková špirála so včelím napájadlom a vzorová výsadba medonosných bylín a krov. Následne sa v nej realizovali praktické včelárske prednášky pre záujemcov z radov dospelých i detí a v nasledujúcom roku tiež osvetové kurzy pre školské kolektívy. V novembri 2019 v záhrade pribudol drevený domček pre apiterapiu, založený na dýchaní vlhkého úľového vzduchu s obsahom tekutých čiastočiek vosku, peľu, enzýmov a aerosólov z propolisu. Dnes za ním z rôznych končín Slovenska cestujú klienti trpiaci kolísavým krvným tlakom, ochoreniami dýchacích ciest alebo kožnými problémami. Úľový vzduch, včelí bzukot a biopole majú priaznivo pôsobiť aj na psychické zdravie a štúdie preukázali ich pozitívny vplyv na autistické deti. Včelia záhrada je v čase prítomnosti majiteľov pozemku počas pracovných dní verejnosti zdarma prístupná aj mimo termínov ohlásených podujatí, apidomec majitelia zriadili z vlastných zdrojov, preto je pobyt v ňom spoplatnený a záujem oň treba vopred nahlásiť. Okrem aktivít viazaných na včeliu záhradu prievidskí ochranári a včelári organizujú tiež odborné teoretické prednášky pre všetkých záujemcov o včelárstvo a ostatnú verejnosť oboznamujú s významom chovu včiel aktívnou účasťou na širšie koncipovaných mestských podujatiach, akými sú napríklad Prievidzský rínok či Deň zeme. Trvalý kontakt realizátorov projektu Včely v meste Prievidza s verejnosťou zabezpečuje rovnomenná stránka na sociálnej sieti. Všetky typy podujatí, realizované v rámci projektu, sa tešia veľkému záujmu verejnosti, ktorý sa môže stať základom ďalšieho racionálneho rozvoja včelárstva, vychádzajúceho z bohatej tradície, ale založeného

na moderných ekologických princípoch. Na udržaní a rozšírení včelárstva v Prievidzi a okolí v 21. storočí sa svojimi aktivitami podieľa aj prievidzská organizácia Spolku včelárov Slovenska.

Obrázok č. 5: Mestská Včelia záhrada v Prievidzi počas jedného z kurzov pre verejnosť

Foto: Ján Vingárik, 2018

Záver. Prechod od tradičného k racionálnemu včelárstvu, ktorý v Uhorsku prebiehal v druhej polovici 19. storočia, bol v oblasti Prievidze spočiatku veľmi pomalý a okrem maďarských území zaostával aj za vyspelejšími slovenskými regiónmi. V samotnej Prievidzi a v jej bližšom zázemí nastal zásadný posun vpred až v rokoch 1926 – 1953 v úzkej spojitosti s intenzívnou činnosťou nestora moderného slovenského včelárstva Kolomana Novackého. Za jeho pôsobenia sa metropola horného Ponitria dokonca vypracovala až na pozíciu hlavného strediska včelárstva na Slovensku, ktorá jej patrila v rokoch 1939 – 1957. Sídlilo v nej Ústredie včelárskych spolkov i redakcia časopisu *Slovenský včelár*, fungovala národná včelárska paseka, včelárske výrobné družstvo i predajňa včelárskych potrieb. V druhej polovici 50. rokov 20. storočia závažné politicko-ekonomické faktory zapríčinili kolaps, z ktorého sa Prievidza i celý región spamätávali len veľmi pomaly. V súčasnosti je tu už situácia stabilizovaná a možno sledovať pozitívny trend rastu záujmu o včelárstvo, podporovaný aktivitami miestnej organizácie ochrancov prírody a krajiny, tunajšími základnými organizáciami dvoch celoslovenských včelárskych združení i mestom Prievidza. Napreduje tiež spôsob chovu včiel, ktorý sledujúc široký kontext spoločenského významu tohto odvetvia smeruje k ekologickejšim a trvalo udržateľným formám.

Literatúra a pramene:

- GELETA, F.: *Pohľad na osobnosť JUDr. Kolomana Novackého. Námetovo: Ing. František Teták* – Štúdio F, 2010, 100 s.
- HERCHL, F.: *Hospodárska politika KSČ a rozvoj okresu Prievidza v rokoch 1945 – 1975*. In *Horná Nitra 8: Vlastivedný zborník*. Martin: Osveta, 1978, s. 7-71.
- IVANIČKA, K.: *Geografia priemyslu Hornej Nitry*. Bratislava: Katedra ekonomickej geografie Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského, 1961, 159 s.
- KLIŽAN, E. – SABOVÁ, A. – SABO, J.: *Osobnosti v prievidzských cintorínoch*. Prievidza: Miestny odbor Matice slovenskej, 2005, 34 s.
- MÍČIETA, R.: *Z dejín včelárstva na Slovensku*. Bratislava: Slovenský zväz včelárov v prírode, 1969, 424 s.
- VAŠŠ, M.: *Prievidza v rokoch 1918 – 1948*. In LUKAČKA, J. (ed.): *Prievidza: Monografia mesta*. Banská Bystrica: Štúdio Harmony, 2013, s. 171-210.
- Výstava Hornej Nitry v Prievidzi 14. – 23. 8. 1931: katalóg*. Prievidza: predsedníctvo výstavy, 1931.
- Náš kraj: Časopis Hornej Nitry*, 1923, 1924.
- Náš kraj: Časopis Severnej Nitry*, 1925 – 1930, 1939.
- Štátny archív v Trenčíne, pracovisko Archív Bojnice, fond ONV Prievidza, *Výročná správa Okresného národného výboru v Prievidzi za rok 1949*.
- Zbierkový fond Hornonitrianskeho múzea v Prievidzi*.

Kontakt:

PhDr. Ján Vingárik
Hornonitrianske múzeum v Prievidzi
Košovská cesta 9
971 01 Prievidza
E-mail: jan.vingarik@gmail.com

Rekonštrukcia kultúrnej krajiny v extraviláne Nitrianskeho Pravna v roku 1550 s akcentom na pôsobenie nemeckej minority¹

Marián Žabenský – Jaroslav Čukan

Kľúčové slová: Nitrianske Pravno, baníctvo, nemecká kolonizácia, kultúrna krajina, extravilán

Key words: Nitrianske Pravno, mining, German colonization, cultural landscape, extravillain

Abstract: The paper deals with the research of archetypes of historical landscape structures in the vicinity of Nitrianske Pravno with an emphasis on the activities of the German minority. From the 14th to 16th centuries, mining focused on surface and deep gold mining developed here. To this day, a large number of relics of the landscape from this period have been preserved in the vicinity of the village. The information presented in the article has not been scientifically processed so far and for this reason it can be considered new and beneficial for the reconstruction of the cultural and historical development of the studied locality, mainly in the Middle Ages.

¹ Práca vznikla vďaka podpore grantovej schémy VEGA 1/0127/21 Etnokultúrne aspekty nemeckého minoritného spoločenstva s prihliadnutím na fenomén baníctva na hornej Nitre.

Úvod. Obec Nitrianske Pravno bola založená, prípadne dosídlená nemecky hovoriacim obyvateľstvom medzi rokmi 1327, kedy vstúpil do platnosti nový zákon o baníctve (Štefánik, 2019: 21) a 1339, kedy bola založená obec Zach (dnešná Malinová) (Lacko a kol., 2009: 14). Vznikla kolonizáciou na emfyteutickom, čiže zákupnom práve. Táto kolonizácia sa na našom území nazýva aj nemecká z dôvodu, že väčšiu časť kolonistov predstavovalo nemecky hovoriace obyvateľstvo. Predmetom záujmu baníkov boli hlavne zlatonosné rozsypy. Šupinky zlata, ktoré sedimentovali na ílovitých vrstvách boli príčinou exploatacie intravilánu v okolí tohto stredovekého mestečka. Cieľom príspevku je prezentovať rekonštrukciu kultúrnej krajiny z obdobia konca stredoveku a začiatku novoveku v extraviláne Nitrianskeho Pravna. Z dôvodu rôznych synergických efektov a lepšej komparácie uvádzame aj niektoré príklady vývoja kultúrnej krajiny v intraviláne mesta.

Metodika. Vzhľadom na absenciu archívnych podkladov z obdobia približne pred rokom 1600 a nedostatok iných podkladov z obdobia stredoveku je jednou z možností ako rekonštruovať kultúrno-historický vývoj skúmaného územia výskum historickej krajinnej štruktúry (ďalej len HKŠ) za pomoci metodiky multitemporálnej analýzy transektov kultúrno-krajinných vrstiev. Jej podstata spočíva v tvorbe jednotlivých výrezov kultúrnej krajiny v konkrétnych časových obdobiach a ich porovnávanie. Výrezy sa zostavujú na základe analýzy dostupných mapových podkladov, archeologických správ, historických malieb a fotografií, terénneho výskumu archetypov a mozaík HKŠ, historických záznamov, rozhovorov s informátormi, analýzou toponým a podobne. Možná je aj tvorba doplnkového transektu kultúrno-krajinnej vrstvy, ktorý sa zhotovuje podobne ako bežný výrez, avšak nie je podložený mapovým podkladom. Pri jeho zostavovaní bol využitý metodický postup podľa Chrastinu (2011: 168 – 172).²

Vymedzenie skúmaného územia. Skúmané územie predstavuje iba časť dnešného katastrálneho územia Nitrianskeho Pravna a bolo vymedzené s akcentom na už realizovaný výskum HKŠ v okolitých lokalitách. Prezentovaný transekt krajiny označuje lokality, kde sa vyskytovala intenzívna exploatacia územia s prihliadnutím na banskú činnosť. Ide predovšetkým o intravilán Nitrianskeho Pravna a jeho bezprostredné okolie a o územie rozprestierajúce sa medzi potokmi Kravská a Chvojnica. Potok Chvojnica tvoril v minulosti významnú hranicu medzi ryžovacími poľami v Malinovej a v skúmanej obci. Časť skúmaného územia patrí do katastra Tužiny.

Výsledky. Vzhľadom na skutočnosť, že vplyv nemecky hovoriacich kolonistov na vývoj a formovanie kultúrnej krajiny sa v tomto období najintenzívnejšie prejavil v centre mestečka, je v tejto štúdii uvedená aj rámcová rekonštrukcia podoby intravilánu a až následne extravilánu.

² Spracovanie metodiky multitemporálnej analýzy transektov kultúrno-krajinných vrstiev je prezentované v monografii Výskum baníctva v okolí Nitrianskeho Pravna (Žabenský, 2021: 17-21).

Intravilán. Prostriedky získané pri eksploatacii okolia stredovekého mestečka výrazne determinovali možnosti rozvoja Nitrianskeho Pravna ako centra baníctva pre túto časť *Hauerlandu*. Jeden z najintenzívnejších prejavov, ktorý môžeme sledovať aj v súčasnosti, je identifikovateľný v architektúre.

Centrum Nemeckého Pravna tvoril *Ring* – námestie (bod A v transekte, obr. 3), ktoré bolo vybudované pri zakladaní mestečka. Osadníci založili kolóniu podľa nemeckého štýlu a rozloženia. Tvorila ho veľká štvorcová plocha o rozlohe nad 3 hektáre. (Richter – Schwertsik, 1979: 17-18) Domy bohatších mešťanov okolo *Ringu* boli v niektorých prípadoch murované do výšky prízemnia, pričom horné poschodie bolo drevené. Príkladom je gotický, tzv. Luprichov dom, ktorý stojí v severozápadnom rohu námestia. Na prízemí sa zachovali miestnosti s krížovou a valenou klenbou. Dom bol postavený niekedy medzi rokmi 1450 – 1500. Klenba je totožná s tou, ktorá sa nachádza v kaplnke sv. Michala vo farskom kostole. Predpokladáme, že ich postavil ten istý majster. (Lenhart, 2018: 222 – 234)

Obrázok č. 1: Porovnanie krížovej klenby z Luprichovho domu (vľavo) a z kaplnky sv. Michala (vpravo)

Zdroj: Marián Žabenský, 2019 (vpravo) a Pavel Biely, 2021 (vľavo)

Na námestí bol postavený veľký gotický kostol (bod A), ktorý konkuroval farskému kostolu v Bojniciach. S najväčšou pravdepodobnosťou vznikol niekedy medzi rokmi 1350 až 1400. Mal vlastný fortifikačný systém. S námestím bol spojený oblúkovitou bránou, ktorá sa dala v prípade potreby obrany zatvoriť. Richter a Schwertsik (1979: 115) predpokladajú, že pôvodná kaplnka sv. Michala je pozostatkom kostnice starého gotického kostola. Ide o jednu z najstarších stavebných pamiatok v Pravne. Uprostred námestia stál dom dedičného richtára, ktorý zároveň slúžil ako radnica dvanásťčlennej mestskej rady, ktorej richtár predsedal. (Púčik, 2018: 59)

Súčasťou mestských výsad bolo aj právo na zriadenie mlyna (označený nad bodom E). Predpokladáme, že pôvodný mlyn sa nachádzal v priestore dnešnej mlynárskej ulice. Túto skutočnosť potvrdzujú aj neskoršie mapové podklady, kde je možné tento mlyn presne lokalizovať. Mlyn bol najskôr vo vlastníctve dedičného richtára, neskôr – po odkúpení šoltýstva v druhej polovici 14. alebo prvej polovici 15. storočia, vo vlastníctve mestečka. (Púčik, 2018: 79)

Samotná banská činnosť bola podnetom k intenzívnejšej remeselnej produkcii. Ako uvádza Labuda (2019: 9) s baníctvom súviseli najmä zamestnania ako kováč (opravoval a zhotovoval nástroje), drevorubač, mliar (vyrábala drevené uhlie), tesár (zhotovoval drevené obloženie do štôlní), prípadne prevozník (prepravoval materiál, napríklad rudu). Predpokladom rozvoja ďalších remesiel je fakt, že baníci potrebovali aj iné predmety dennej potreby. V zmysle škultétskej listiny sa v Nemeckom Pravne ako v osade založenej na zákupnom práve mohli usadiť švec, krajčír, mäsiar, pekár, kováč a sládok, najskôr iba po jednom vykonávateľovi tohto remesla. Po odkúpení dedičného richtárstva sa počty remeselníkov mohli zvyšovať. V roku 1464 sa spomínajú napr. dvaja kováči „*Andreas faber*“ a „*Georgius faber*“ a jeden mäsiar „*Lau-rentius carnifex*“. (Púčik, 2018: 80)

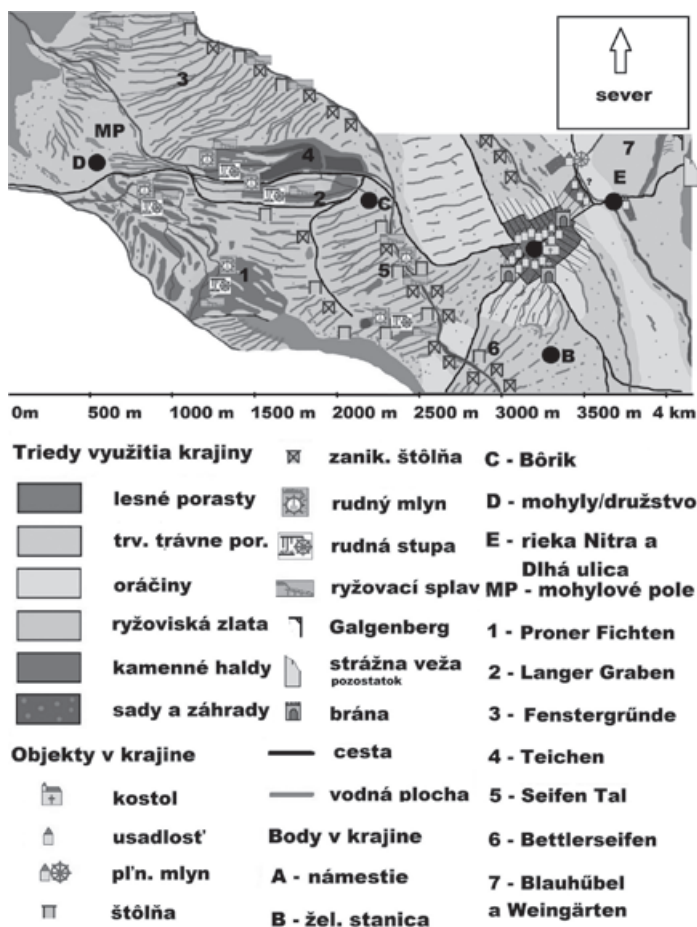
Na banskú činnosť pod dnešným intravilánom obce poukazujú výkopové práce pri stavbe studní. Jednu z nich kopal v blízkosti dnešného zdravotného strediska Rastislav Pravda (nar. 1986). V hĺbke približne 10 metrov pod zemským povrchom narazil na starý jarok vykladaný kameňom a v ňom navený starý odpad. Tento jarok môže predstavovať pôvodný banský ryžovací jarok, ktorý sa nachádzal na Prievidskej ulici a bol neskôr využívaný ako skládka odpadu.

Obrázok 2: Nitrianske Pravno (*Praue*) na Lazarovej mape vydanej v roku 1528 vľavo a (*Theutschnprob*) na mape Zündta z roku 1567

Zdroj: Fotoreprodukcia autora (2021), originály: Lazarus (1528) a Zündt (1567)

Obrázok 3: Doplnkový transekt kultúrnej krajiny zobrazujúci jej približný stav v roku 1550

Zdroj: Marián Žabenský, 2020

Extravilán skúmaného územia tvorili oráčiny, lesy, vodné plochy, trvalé trávne porasty (lúky a pasienky), banské haldy a ryžoviská. Krajina bola rozdelená do pásov – lánov, ktoré vlastnili občania mestečka. Oráčiny vznikali na miestach, kde bol vyklčovaný lesný porast, na pôvodných banských poliach, prípadne na málo sklonitých a južne orientovaných svahoch. Predpokladáme, že sa nachádzali na riečnej terase medzi Nitrou a potokom Tužina a v tesnej blízkosti mestečka. S banskou činnosťou sa tu začalo hneď po príchode kolonistov už v 14. storočí. Písomná zmienka z roku 1449 hovorí, že Ján a Bardo (Nofriovci – vlastníci Bojníc) dali svojim poddaným z Ne-meckého Pravna príkaz obsadiť oráčiny v chotári susedných Kľačian (Púčik, 2018: 71). Táto lokalita susedí presne s predpokladaným územím oráčín.

Z pôvodne hlinitých kopcovitých hálď sa často stávali pasienky pre dobytok, ktorý celé územie v priebehu storočí splaníroval. Niektoré lokality sa mohli skultivovať na poľnohospodársku pôdu aj iným spôsobom, napr. odstránením hálď. V miestach s intenzívnejším výskytom kamennej hlušiny mohli vznikať dlhé lány polí s kamennými obrubami.

V roku 1550 už bola väčšina územia exploatovaná a zároveň aj zarastená trvalým trávny porastom. Kopcovitý terén v kombinácii s banskými haldami nevytváral podmienky vhodné na rastlinnú produkciu. Z tohto dôvodu sa primárne rozvíjal chov hospodárskych zvierat. Lesné porasty boli na ústupe. Banská činnosť musela spotrebovať veľké množstvo dreva. Zachovala sa nám neskoršia zmienka o lesnom poraste *Laanfichten* (slov. *Lánové smrečiny*, v transekte kultúrnej krajiny zaznačené pod bodom C). Tento lesný porast s najväčšou pravdepodobnosťou slúžil na účely baníctva a bol v priebehu storočí obnovovaný. Súvislejší lesný porast sa mohol nachádzať v priestore medzi Chvojnicou a Tužinou.

V skúmanom území sa nám zachovalo niekoľko historických zmienok o miestnych komunikáciách, ktoré v podstate existujú až do súčasnosti. Údajne prvá písomná zmienka o Nemeckom Pravne z roku 1361 poukazuje na skutočnosť, že už v tomto období existovala „verejná“ cesta idúca do Pravna z Fačkova (Púčík, 2018: 59). Ide o súčasnú cestu z Pravna smerom na Žilinu. Významnou bola aj cesta do Kremnice *Oeda Kremetz* (nem. *Alte Kremnitz*, slov. *Stará Kremnická*). Ide o cestu k potoku Tužina, ktorá sa začína za cintorínom na ľavej strane, v smere na Prievidzu. Cesta viedla do Turca. (Paldauf, 1966: 14) Okrem iného slúžila na prepravu zlata do Kremnice. Lokálny význam má cesta *Stong Grépe Bég* (nem. *Stang Gröpel Weg*) zmieňovaná až v roku 1635. Táto poľná cesta odbočovala z cesty *Do smrečín* na ľavej strane na mieste, kde odbočovala aj stará chvojnická cesta. Táto cesta sa však nestáčala hore (na západ), ale pokračovala rovno cez *Stang Gröpel* až k *Laan Fichten* a potom do lesa. (Paldauf, 1966: 16) Posledná zmienená komunikácia je jedna z najstarších, pretože spájala územie Nitrianskeho Pravna a okolia cez Chvojnicu s Čavojom a Nitrickou kotlinou. Má pravdepodobne súvis ešte s rodom Diviackovcov. Zmienka o nej pochádza z roku 1397, kedy bola označená ako „*via magna*“ – veľká/hlavná cesta do Pravna (Púčík, 2018: 66).

Najväčší vplyv na krajinnú štruktúru malo baníctvo. V doplnkovom výreze kultúrnej krajiny (obr. 3) bola väčšina územia exploatovaná povrchovo, ale vznikali aj štôlne, ktorých boli desiatky až stovky. Razili sa v smere od vodného toku do vrchu. Výskumom boli takéto aktivity (povrchové dobývky a štôlne) doložené v nasledovných lokalitách:

- **Proner Fichten** (slov. *Pravňanské smrečiny*) – bod 1 v transekte. Túto lokalitu predstavuje rozsiahla zóna s ryžovacími jarkami, haldami,

pracovnými plošinami a miestami, kde sa nachádzali rudné stupy a mlyny. Študovaný archetyp má v najdlhšom mieste 1 690 metrov. Najväčšia šírka je 706 metrov, celový obsah je 0,91 km².

- **Longe Gröm** (nem. *Langer Graben*, slov. *Dlhý jarok*) – bod 2 v transekte. Ide o najväčší doteraz preskúmaný samostatný ryžovací jarok. Študovaný archetyp má v najdlhšom mieste približne 1 200 metrov. V spodnej časti sa nachádza dobývka v tvare podkovy cca 100 x 200 metrov, v strede je priemerná šírka 100 metrov, horná časť je rozšírená na cca 150 metrov. Z časti je deštruovaná cestou do Chvojnice. Priemerná hĺbka jarku je 20 metrov. V hornej časti (pri Chvojnici) sa nachádzajú 3 prírodné jarky na vodu. Terénna depresia, ktorou prechádzajú, poukazuje na existenciu rudného mlyna alebo stupy na dvoch miestach.
- Údolie potoka Kravská (nem. *Fenstergründe*, slov. *Obločný pozemok*, aj *Kühgrund*, slov. *Kravský pozemok*) – bod 3 v transekte. Na tomto území sa realizovala rozsiahla povrchová ťažba. Po vyťažení horných ílovitých slojov sa prešlo na razenie štôlní. Hodnotné sú zachované ílovito-hlinité povrchové dobývky v hornej časti potoka, lokalizované v lesnom poraste. Predpokladaná rozloha ryžoviska, ktorého väčšia časť patrila Tužine je 5,61 km².
- **Teichen** (slov. *Tajchy* a *Tongröm*, nem. *Tannengraben*, slov. *Jedľové jarky*) – bod 4 v transekte. Pôvodný ryžovací jarok bol neskôr prehradený 2 hrádzami, čím vznikli 2 tajchy. Voda z nich slúžila na ryžovacie práce v *Seifen Tal* (slov. *Ryžovacie údolie*).
- **Seifen Tal** (slov. *Ryžovacie údolie*) aj **Seifen Bach** (slov. *Ryžovací potok*) a **Seifen Wasser** (slov. *Ryžovacia voda*), dnes **Zajfy** – bod 5 v transekte. Predstavuje najznámejšie ryžovisko medzi Nitrianskym Pravnom a Malinovou. Nájdeme tu pozostatky povrchovej ťažby, ryžovacie jarky *Babitzgraben* a *Schnapergröm*, štôlnie a iné. Historicky doložená ťažba a ryžovanie v 15. storočí (Púčík, 2018: 57) a 17. storočí (Richter a kol., 1986: 36-37) poukazuje na kontinuálnu aktivitu v tomto území. Predpokladaná rozloha ryžoviska je 1,33 km².
- **Betlerseifen** (slov. *Žobrácke ryžovačky*) – bod 6 v transekte. Nachádza sa južnejšie od *Seifen Tal*. Názov naznačuje, že ryžoviská mali menšiu výnosnosť. Analýza mapových podkladov spoločnosti Google poukazuje na existenciu veľkého množstva štôlní v tejto zóne. Možné sú aj aktivity v spojitosti s osadou Solka (nem. *Bettelsdorf*). (Púčík, 2018: 53)
- **Plohébe** (nem. *Blauhübel*, slov. *Modrý kopec*) – bod 7 v transekte. K tomuto územiu sa viažu viaceré toponymá ako *Hundsgör* (nem. *Hundegraben*, slov. *Psie jarky*), *Grub* (nem. *Grube*, slov. *Baňa/Jama*) a *Schengrub* (nem. *Schengrube*, slov. *Šónova baňa/jama*) (Paldauf, 1966: 23). Tieto názvy poukazujú na banskú aktivitu. Terénny prieskum tu potvrdil niektoré menšie banské diela, pravdepodobne len kutacie.

Obrázok č. 4: Ryžovací jarok v lokalite *Proner Fichten*

Zdroj: Marián Žabenský, 2019

Obrázok č. 5: Kamenné haldy v lokalite *Proner Fichten*

Zdroj: Marián Žabenský, 2019

Záver. Výnosy z ťažby zlata v skúmanej lokalite museli mať v 15. storočí stúpajúcu tendenciu. Nasvedčuje tomu aj pomenovanie *Arany Prowna* (slov. *Zlaté Pravno*) ktoré sa zachovalo z rokov 1413, 1452 a 1497. (Púčík, 2018: 80) Ryžovanie zlata z ílovitých slojov mohlo zabezpečiť stály príjem baníkov aj ťažiarov, čiže bolo ekonomicky výhodné. Obdobie rozmachu baníctva sa dá spájať aj s periódou vlády Mateja Korvína (1457-1490), ktorá bola bez výraznejších vojenských nepokojov. Do skúmanej lokality prichádzajú nové technológie a pracovné sily. (Richter – Schwertsik, 1979: 19)

V 16. storočí predpokladáme postupnú stagnáciu baníctva, pričom výnosy boli stále dobré. Koncom storočia dochádza k veľkej kríze a baníctvo zaniká na začiatku 17. storočia. Ako naznačuje výskum krajiny v okolí Nitrianskeho Pravna, všetky lokality boli povrchovo vyťažené, pričom tu boli razené aj podzemné štólne. Ťažba vo väčších hĺbkach by bola technicky a finančne veľmi náročná, preto sa s ňou nepočítalo. Takže okrem už zmieňovaných ekonomických, historických a politických príčin baníctvo upadlo hlavne z nedostatku nových priestorov vhodných na exploatáciu.

Za jedny z posledných lokalít, kde sa banská činnosť uskutočňovala, je možné považovať lokalitu *Seifen* (slov. *Ryžoviská*), ďalej obrubu pohoria Malá Magura v priestore medzi dnešnou Chvojnicou a Tužinou a lokalitu *Fichten* – juh, kde sa sekundárne začali prekopávať pôvodné haldy. Táto činnosť však bola ukončená, na čo nám poukazuje terénna depresia medzi primárne a sekundárne vyťaženým územím.

Na záver je možné konštatovať, že väčšina extravilánu v okolí Nitrianskeho Pravna bola exploatovaná za účelom získavania zlata. Mnohé archetypy HKŠ, ktoré sa zachovali dodnes, sú dokladom banských technológií prevažne z obdobia stredoveku. Môžeme ich považovať za kultúrne dedičstvo, ktoré je potrebné chrániť. Na základe realizovaného výskumu plánuje obec Nitrianske Pravno zriadiť v týchto lokalitách náučný chodník doplnený o technické zariadenia a stavby súvisiace s baníctvom.

Literatúra a pramene:

- CHRASTINA, P.: *Profily kultúrnokrajinných vrstiev – metóda výskumu nielen industriálnej krajiny na príklade mesta Nováky*. In: *Historická geografie*, 2011, roč. 37, č.1, s. 167-183.
- LABUDA, J.: *Zrod baníctva na Slovensku – osídľovanie banských regiónov z pohľadu archeológie*. In: *Historická revue*, 2019, roč. 30, č. 9, s. 7-11.
- LACKO, R. a kol.: *Malinová*. Martin: FOMI s. r. o., 2009.
- LAZARUS, R.: *Tabula Hungariae*. 1:1 250 000. 1528.
- LENHART, J.: *Z dreva, kameňa, hliny*. In: *Nitrianske Pravno – Miesto s pamäťou zlata*. Martin: Neografia Martin, 2018.
- PALDAUF, E.: *Deutsch Proben und seine Fluren – záznamy miestneho doktora*. 1966.
- PÚČIK, M.: *Dejiny písané zlatom*. In: *Nitrianske Pravno – Miesto s pamäťou zlata*. Martin: Neografia Martin, 2018.
- RICHTER, S. M. – SCHWERTSIK, S.: *Deutsch Proben – wie es daheim war*. Stuttgart: Hilfsbund

karpatendeutscher Katholiken e. V. B/W, 1979.

RICHTER, R. – POLONYI, L. – DERNESCH, E. – RÖTLICH, A.: *Unsere Heimat: Beneschau, Bettelsdorf, Fundstollen, Zeche*. Stuttgart: Hilfsbund der Karpatendeutschen Katholiken e. V., 1986.

ŠTEFÁNIK, M.: „Zlaté“ 14. storočie. In: *Historická revue*, 2019, roč. 30, č. 9, s. 20-25.

ZÜNDT, M.: *Nova Totius Ungariae. mier. Nezn. Nuremberg, 1567*. [online]. 2020. [cit. 2021-06-07]. Dostupné na internete: < <https://www.wdl.org/en/item/6761/view/1/1/>>.

ŽABENSKÝ, M.: *Výskum baníctva v okolí Nitrianskeho Pravna*. Nitra: UKF, 2021.

Informátor:

Rastislav Pravda, nar. 1986 – miestny montážny znalec

Kontakt:

Doc. PhDr. Marián Žabenský, PhD.
KMKT, FF UKF
Hodžová 1
949 01 Nitra
E-mail: mزابensky@ukf.sk

Prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc.
KMKT, FF UKF
Hodžová 1
949 01 Nitra
E-mail: jcukan@ukf.sk

Tradičný odev a jeho prvky ako marketingový nástroj v kúpeľnom meste Piešťany na prelome 19. a 20. storočia

Katarína Mičicová

Kľúčové slová: Piešťany, kúpeľné mesto, tradičná kultúra, marketing, tradičný odev

Key words: Piestany, spa town, traditional culture, marketing, traditional clothing

Abstract: The town of Piešťany is worldwide known thanks to its spa history. In 1920's and 1930's there was a political and social situation in the 1st Czechoslovak Republic, that allowed using some elements of the traditional clothing culture of the town. This trend was reflected in the marketing of the spa town Piešťany. The paper deals with some forms of the marketing steps, that impacted some elements of this trend.

Úvod. Na prelome 19. a 20. storočia bola obec Piešťany svetoznáмым kúpeľným miestom, a to nielen vďaka liečivým účinkom termálnej vody a sírneho bahna, ale aj systematickému a presne cielenému marketingu. Spoločensko-politické udalosti od konca 19. storočia do obdobia 2. svetovej vojny (Štefániková, 1991: 37-48) umožnili v propagácii kúpeľov využiť aj niektoré prvky tradičnej hmotnej kultúry vtedy ešte obce Piešťany. Z pomerne zaostalej kúpeľnej osady s minimálnou infraštruktúrou vybudovali Winterovci hospodársky samostatné kúpeľné mestečko, ktoré ako kúpeľní hostia navštívili aj najvýznamnejšie osobnosti politického a spoločenského života tej doby z celého sveta.

Cieľom predmetného príspevku je charakterizovať a analyzovať využitie tradičnej kultúry a jej prvkov v propagácii kúpeľného mesta Piešťany na prelome 19. a 20. storočia. Venovať sa budeme najmä odevnej tradičnej kultúre. Pokúsime sa zistiť, ktoré jej prvky a akým spôsobom zohrali v propagácii mesta najvýznamnejšiu úlohu. V úvode práce stručne opíšeme marketingové koncepcie, ktoré vnímame ako podstatné z hľadiska nami skúmanej témy, charakterizujeme kultúrno-historické podmienky formovania kúpeľnej kultúry Piešťan – prevedieme čitateľa stručnými dejinami mesta, charakterizujeme tradičnú odevnú kultúru. Napokon sa budeme venovať prvkom tradičnej kultúry v marketingu kúpeľného mesta.

Informácie o propagácii kúpeľného mesta v tomto období sme získali najmä z regionálnej odbornej, populárno-náučnej a populárnej literatúry, štúdiom dobových materiálov, ktoré sa nachádzajú v depozite Balneologického múzea Imricha Wintera v Piešťanoch (najmä dobové tlačoviny a fotografie), ako aj analýzou historických fotografií, zverejnených v publikácii Piešťany vo fotografii¹. Ďalšie doplňujúce informácie nám poskytli pracovníci Balneologického múzea Imricha Wintera v Piešťanoch, Martin Kostelník (balneohistorik) a Vladimíra Pribišová (etnografka), s ktorými sme uskutočnili štrukturované rozhovory.

Teoretické východiská. Keďže sa v príspevku venujeme pomerne špecifickej časti marketingu kúpeľného miesta Piešťany, považujeme za potrebné zmieniť sa o základných marketingových teóriách. V kontexte sledovanej témy kategorizujeme marketing následne:

1. primárny (riadený priamy) marketing,
2. sekundárny (riadený nepriamy) marketing,
3. terciárny (neriadený nepriamy) marketing.

Jednou zo základných teórií marketingu je teória marketingového mixu. Tvoria ho 4P, resp. 5P, obsahujúci: produkt, distribúciu (placement), cenu (price), komunikáciu (promotion) a ľudí (people). Prvkami marketingu sú premenné, ktorými môže cieľové miesto, v našom prípade organizácia, ovplyvňovať situáciu na trhu. (Gúčík 2011: 45) Na túto teóriu čiastočne aplikujeme výsledky nášho výskumu, na čo poukážeme v závere tohto príspevku.

V cieľovom mieste ide o kooperáciu a prepojenie subjektov súkromného a verejného sektora. (Gúčík 2011: 23 podľa Palatková 2006: 46) Miestne obyvateľstvo môže byť tiež zapojené do tvorby produktu cestovného ruchu. Podľa Gúčíka je výhodné koordinovať jeho činnosť v súlade so záujmami

¹ Radi by sme na úvod poďakovali Balneologickému múzeu Imricha Wintera v Piešťanoch za mnohé informácie a za samotné vydanie publikácie Piešťany vo fotografii (2018), ktorá má nielen pre verejnosť, ale aj pre bádateľov významnú informačnú hodnotu, a tiež za dovoľenie použiť niektoré z fotografií aj v tejto štúdiu.

návštevníkov. V tomto kontexte hovoríme o vnútornom marketingu cieľového miesta. (2011: 139) Len pre časť miestneho obyvateľstva môže byť hlavným zamestnaním cestovný ruch, väčšinou však ide len o doplnkové služby, ktoré mu prinášajú vedľajší príjem. Služby ako produkt cestovného ruchu môžu miestni obyvatelia návštevníkom poskytovať priamo alebo cez podnikateľské subjekty. Miestnych obyvateľov je možné zapojiť aj do organizovaných kultúrnych a športových podujatí. (Gúčík 2011: 141) Na tieto teórie v závere aplikujeme výsledky výskumu.

Stručne z histórie Piešťan. Základnú charakterovú črtu mestu dodali termálne pramene a nimi vytvorené sírne bahno s liečivými účinkami, vďaka ktorým v meste vznikli svetoznáme kúpele. Existencia týchto prameňov bola známa už v praveku. Archeologické nálezy z tohto obdobia sa nachádzajú v Balneologickom múzeu Imricha Wintera v Piešťanoch. Popri Váhu v staroveku viedla obchodná cesta, čo dokazujú viaceré artefakty. (Šípoš 1992: 9-16) Piešťany sa prvýkrát spomínajú ako *Pescan* v Zoborskej listine z roku 1113². Termálne pramene boli bohato navštevované aj počas ďalších období najmä domácim obyvateľstvom, pocerstnými, neskôr boli cielene vyhľadávané majetnejšími cestovateľmi. Piešťany a termálne pramene sa spomínajú vo viacerých dobových publikáciách, z ktorých najznámejšia je oslavná báseň A. Trajana Benešovského *Najuzdravujúcejšie piešťanské kúpele...* (*Salluberimae Pistiniensis Thermae...*) z roku 1642. (Šípoš 1992: 34-47) Obyvatelia osady Teplice a prilahlej obce Staré (alebo Veľké) Piešťany sa živili najmä poľnohospodárstvom, remeselníctvom a príležitostnými službami pre návštevníkov kúpeľov. (Urminský – Krupa 2008: 23)

„Zlatá éra“ piešťanských kúpeľov sa začala s príchodom Alexandra Wintera do Piešťan v roku 1889 po podpísaní nájomnej zmluvy s vtedajším majiteľom kúpeľov grófom Františkom Erdödyom. (Šípoš 1992: 94-95) Okrem budovania kúpeľných a liečebných domov, modernizácie kúpeľných zariadení a zveľaďovania okolia kúpeľov a samotného mestečka kladol nielen sám Alexander, ale aj jeho synovia Ľudovít a Imrich, veľký dôraz na možnosti voľnočasových aktivít hostí a propagáciu miesta. Počas svojho pôsobenia v Piešťanoch vytvorili pomocou viacerých marketingových nástrojov značku kúpeľov, z ktorej toto mesto žije dodnes.

Tradičný slávnostný odev z Piešťan. Jedným z najvýraznejších prvkov tradičnej kultúry Piešťan je tradičný odev obyvateľov pôvodne roľníckej obce, dnes severnej časti mesta, známej ako Staré Piešťany. Nosáľová tento typ odevu zaradila do celku „údolie Váhu“ (Nové Mesto nad Váhom – Šaľa). (1982: 35) Okrem nej sa kategorizácii tradičného odevu piešťanskej oblasti venoval len amatérsky bádateľ Anton Lifka, ktorý ho rozdelil na dve oblasti. V Piešťanoch sa nosil jeden z dvoch variantov piešťanského typu tradičného odevu. Prvý variant tohto typu tradičného odevu sa nosil v Piešťanoch a podhorských

² Dostupné na: <https://www.piestany.sk/mesto/o-meste-1/historia/>.

obciach od Banky severne po Hôrku nad Váhom, druhý variant v obciach od Trebatíc po Očkov približne do 50. rokov 20. storočia. (Lifka 1985: 2-3, Mičicová 2018: 35) V propagácii kúpeľného mestečka Piešťany sa objavoval najmä ženský sviatočný odev, ktorý patrí k dvojzásterovému typu ženského tradičného odevu (Pozri Etnografický atlas Slovenska, 1990, mapa č. 19). Jeho základnými súčiastkami boli rukávce, lajblík (nárečovo *prucel*), predná a zadná záster, čižmy s tvrdou sárou a ďalšie odevné dekoračné doplnky. Piešťanský ženský sviatočný odev³ je známy najmä pre svoju dekoratívnosť a kombináciu farieb modrá-žltá.

Rukávce boli z bieleho bavlneného plátna zdobené na rukávcoch a prednom diely plnou a dierkovanou výšivkou v žltej alebo kombinovanej farebnosti, na golieri kupovanou farebnou stuhou a kupovanou alebo paličkovanou čipkou. Na rukávce sa obliekal *prucel* z jednofarebnej látky (brokát, zamat a iné) zdobený striebornou alebo zlatou kovovou nášivkou a lemovaný kvetovanou stuhou. Predné diely boli charakteristicky strihané do špicu a po zapnutí *prucla* v páse dotvorili siluetu postavy. Na tieto dve odevné súčiastky sa v páse uviazala spodnica z hrubého lanového alebo konopného plátna. Na spodnicu sa viazala najskôr zadná a potom predná záster z modrého alebo čierneho glotu alebo plátna tak, že na bokoch sa prekryvali. Zdobené boli výšivkou a našitou čipkou. Zadná záster mala toto zdobenie len pri spodnom okraji, predná aj popri bočných lemochoch. Výšivka na modrých zásterách bola žltá alebo biela, na čiernych mohla byť i viacfarebná. Namiesto výšivky mohla byť prišitá farebná kvetovaná stuha. Doplnkom ženského sviatočného odevu bola hrubá kvetovaná stuha, ktorá obopínala pás a viazala sa vzadu na mohutnú mašľu. Tradičným dievockým účesom boli vlasy rozdelené v strede na pútec (cestičku) a na tyle zviazané do jedného vrkoča, ktorý sa zdobil farebnými stuhami. Ženy si upevňovali vlasy na tyle pomocou podložky, *grgule*, do drdola. Čepiec, ktorý bol zdobený výšivkou rovnako ako rukávce a jeho najvýraznejšou časťou bola členka vyšitá *na zubí*, sa po založení upevnil šnúrkami okolo spomínaného drdola.

Mužský tradičný sviatočný odev sa v Piešťanoch prestal nosiť po 1. svetovej vojne. Skladal sa z košeľe z bavlneného plátna, ktorá bola zdobená hladkovanou výšivkou na hrudi, stojatom golieri okolo krku, na ramenách a širokých manžetách. Manžety a golier sa uviazoval šnúrkami. Lajblík a nohavice boli z modrého alebo sivomodrého súkna. Lajblík mal výrazné chlopne na predných dieloch, bol zdobený vybiňanými pásmi súkna, šujtášovými niťami, prípadne farebnými gombíkmi. Nohavice boli bohato zdobené šujtášovými niťami, ktoré boli prišívane v náročných ornamentoch vpredu na stehnách a na zadnej časti pod pásom. Doplnkom odevu boli čižmy s tvrdou sárou a rôzne typy klobúkov.

³ Sviatočný odev je v Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska 2 (1995: 222) definovaný ako súbor odevných súčastí,... ktoré nosili muži a ženy na rôzne spoločenské, rodinné, cirkevné a iné sviatočné príležitosti. Nosáľová (1992: 15) píše, že sviatočný odev sa začal od pracovného odlišovať až koncom 19. storočia s dostupnosťou kupovaných materiálov.

Obrázok č. 1: Ženský a mužský tradičný odev z Piešťan

Foto: Zuzana Žáková, 2019, upravené autorkou

Tradičný odev v marketingu piešťanských kúpeľov.

Informačné brožúry a turistickí sprievodcovia. Jedným z prvých a pravidelne využívaných marketingových nástrojov Winterovcov boli informačné brožúry. Ich cieľom bolo oboznámiť potenciálnych návštevníkov najmä s liečebným zameraním kúpeľov, novými spôsobmi liečby a sekundárnou ponukou kúpeľného mesta. Boli vydávané vo viacerých jazykoch a distribuované do celej Európy. Už v tejto dobe sa na marketingové účely využíval tradičný piešťanský odev. Štylizované fotografie tradičného odevu boli súčasťou týchto brožúr. Fotografie sprevádzal krátky, v niektorých prípadoch nie veľmi presný opis. Jeho cieľom bolo povzbudiť návštevníkov ku kúpe tohto odevu alebo jeho súčiastok či ďalších umeleckých výrobkov od miestnych obyvateľov.⁴ Na prelome 19. a 20. storočia boli obľúbeným propagačným médium aj plagáty, no keďže sa na nich nevyužíval tradičný odev, nebudeme im venovať väčšiu pozornosť. (Kostelník 2001: 23-26)

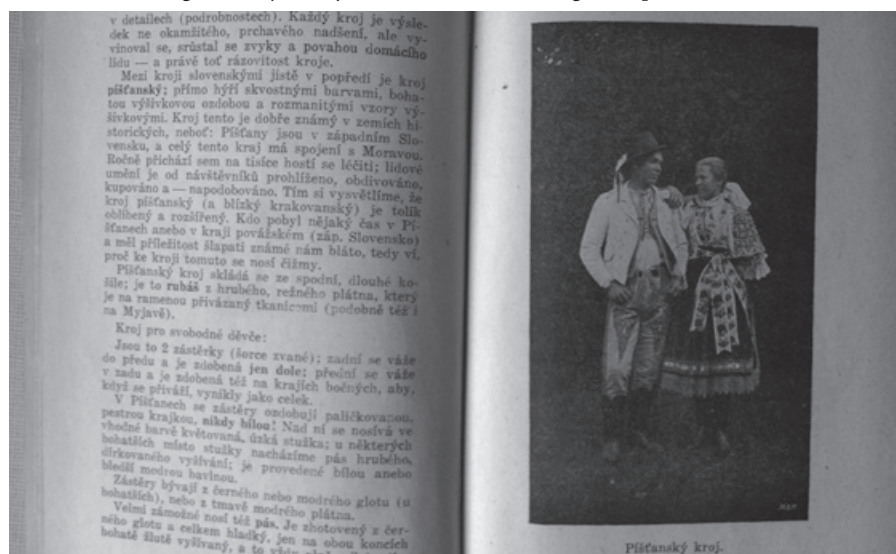
Tradičný odev Piešťan sa okrem brožúr spomína aj v turistických sprievodcoch. Jeden z nich – *Lázně Píšťany, Příručka turistická i lékařská* (Cmunt 1924)⁵. Jej autorom je MUDr. Eduard Cmunt a vydavateľom Josef Uher, cestovná kancelária. Ako sme spomínali pri brožúrach, aj v tejto príručke sa nachádzajú

⁴ Viaceré brožúry sa nachádzajú v depozite Balneologického múzea v Piešťanoch.

⁵ V depozite Balneologického múzea sa nachádza pod inventárnym číslom 862/17.

informácie o indikáciách, samotnej liečbe v piešťanských kúpeľoch a ďalšie. Jedna z kapitol pod názvom *Piešťanský kroj* (Napsal St. Matouš, učitel v Píšťanech) sa venuje tradičnému odevu. Autor kapitoly okrem pomerne presného opisu sviatočného odevu slobodnej ženy a muža rozlišuje piešťanský a krakoviansky tradičný odev⁶. Matouš hodnotí zručnosť piešťanských vyšivačiek, ktoré chváli a nenápadne podnecuje návštevníkov ku kúpe výšiviek. Záujemcov nabáda na kúpu priamo od vyšivačiek a nie od priekupníkov, „...kteří s výrobky těmi lichváři; jiného pomenování pro to není.“ (Matouš 1924: 50)

Obrázok č. 2: Fotografia dvojstránky článku S. Matouša s fotografiou páru vo sviatočnom odevu

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, inv. č. 862/17

Na tejto fotografii je možné pomerne jednoducho identifikovať tradičný sviatočný odev z Piešťan na základe kompozície a techniky výšivky na ženských rukávcoch a zástere a tiež zloženie súčiastok mužského odevu. Jedinou ťažko identifikovateľnou časťou je klobúk muža a pierko alebo stuha, ktoré z neho visia na mužovo rameno. Stuha na páse ženy je mašlou otočená dopredu, čo je pomerne častá úprava odevu pre fotografiu. Dôvodom tejto zmeny môže byť potreba viac zvýrazniť farebnosť odevu.

Perokresba piešťanského tradičného odevu, respektíve, podľa popisu kresby, *Slovákov z Piešťan*, sa nachádza aj v turistickom sprievodcovi vydanom vo Švajčiarsku ešte pred 1. svetovou vojnou. Vyobrazený odev však svojou farebnosťou nekorešponduje s výzorom reálneho odevu a zavádza. (Churý 1997: 60-57) Kolorovanie fotografií prebiehalo vo fotografických ateliéroch. Zamestnanci týchto ateliérov zjavne nemali dostatočné informácie o originálnej farebnosti

⁶ Krakoviansky tradičný odev je variantom piešťanského typu tradičného odevu. (Lifka 1985: 2-3)

odevu, preto mohli vznikať rôzne nekorešpondujúce obrázky. Kolorovanie fotografií vzniklo pravdepodobne z potreby viac a dôkladnejšie priblížiť fotoografovanú situáciu. V prípade turistických sprievodcov aj viac upútať potenciálneho návštevníka a aj prostredníctvom krásnej umeleckej farebnej kresby páru v tradičnom odeve ho presvedčiť na návštevu kúpeľného miesta.

Spoločenské podujatia. Ďalším marketingovým krokom manažmentu kúpeľov bolo využitie tradičného odevu v rámci uvítacích slávností pri príchode vzácných hostí. Dokladom prítomnosti významných osobností kultúrneho, spoločenského aj politického života v piešťanských kúpeľoch sú podpisy v návštevnjej knihe hotela Thermia Palace. (Šípoš 1992: 110) Winterovci ich vítali osobne. Súčasťou ceremoniálu bolo víťanie tradičným pohostením chlebom a soľou, kyticou kvetov alebo džbánom termálnej vody, ktoré niesli ženy v tradičnom odeve. Ako dôkaz slúžia viaceré dobové fotografie uverejnené v publikácii Balneologického múzea. (Kolektív 2018: 182, 188, 194)

Obrázok č. 3: Ludovít Winter (vľavo) víťa prezidenta republiky Eduarda Beneša, 1936

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Za L. Winterom stojí žena v tradičnom odeve s čepcom a kyticou kvetov. Tradičný odev môžeme rozpoznať podľa výšivky na zásterách.

Okrem spomínaných brožúr zabezpečil Ludovít Winter propagáciu piešťanských kúpeľov aj v dvoch najväčších štátnych cestovných kanceláriách v Berlíne. (Šípoš 1992: 111) Vďaka nim nadväzoval styk aj s inými zahraničnými cestovnými kancelármi a zúčastňoval sa (respektíve zástupcovia kúpeľov) európskych výstav cestovného ruchu. Na týchto podujatiach sa zúčastňovali aj ženy odedé v tradičnom odeve, ktoré predávali návštevníkom termálnu vodu a bahno a ponúkali propagačné materiály.

Obrázok č. 4: Fotografia z výstavy cestovného ruchu, pravdepodobne v medzivojnové obdobie

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, inv. č. B2-358 17/68

Odev ženy na tejto fotografii má viaceré atribúty národného odevu. Okrem kompozície výšivky na zásterách aj nesprávnym uviazaním stuhy v páse (jej poloha na boku, úprava – konce a slučky mašle by mali byť v jednej rovine). Rovnako identifikovateľný je aj *prucel* – lemovacie stuhy sú prišité celou plochou na líčnej strane látky, zatiaľ čo na originálnom *pruclí* bývali stuhy čiastočne zalomené a tento zalomený okraj prišitý už na rubovej strane *prucla*. Účes a obuv ženy sú dobové.

Marketingovým nástrojom na zvýšenie atraktivity kúpeľného mesta sa stali aj organizované kultúrne a športové podujatia. Okrem koncertov klasickej a dobovej hudby hrali v piešťanských hudobných pavilónoch a kaviarňach klientom aj cimbalové kapely a dychové hudby. Ich členovia boli odetí do tradičného odevu. (Haring 2002: 31; Kolektív 2018: 45, 58, 190)

Obrázok č. 5: Dychová muzika v tradičnom odevu, v Starých Piešťanoch, 1. polovica 30. rokov

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Muzikanti sú oblečení vo sviatočných odevoch II. odevnej oblasti (usudzujeme podľa mohutných stúh pod krkom a zdobenía rukávov košiel).

V rámci spoločenských podujatí, akými boli napríklad plesy, mohli byť do programu podujatia zahrnuté aj tanečné vystúpenia kolektívov (napríklad členov sokolských spolkov) oblečených takisto v tradičných odevoch. Usudzujeme na základe historickej fotografie takejto situácie v hoteli Grand Royal. (Kolektív 2018: 144)

Obrázok č. 6: Vystúpenie krojovanej mládežníckej skupiny na spoločenskom podujatí v hoteli Grand Royal (dnes hotel Slovan), medzivojnové obdobie.

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Ako si na priloženej fotografii môžeme všimnúť, mládežníci majú oblečený odev podobný tradičnému slávnostnému doplnený o prvky dobovej módy (ženská obuv a účesy, účes mužov a nepoužitie klobúka). Fotografia bohužiaľ nie je dostatočne ostrá, aby sme boli schopní rozlíšiť detaily odevu žien, a tým identifikovali buď pôvodné súčiastky tradičného odevu alebo súčiastky národného odevu piešťanského typu.

Pre vyplnenie voľného času hostí a zároveň na zvýšenie úrovne kúpeľov organizovali Winterovci aj mnohé prestížne športové podujatia. Budovali športoviská aj pre amatérskych športovcov. (Šípoš 1992: 112) Na jednej z fotografií, publikovanej v monografii *Piešťany vo fotografii* (Kolektív 2018:359), sú zachytení hráči golfu v dobovom módnom odevu, ktorých sprevádzajú (alebo sa hre len prizerajú) ľudia v tradičnom (pravdepodobne) všednom odev⁷.

⁷ V tomto prípade vnímam všedný odev ako odevnú formu medzi pracovným a sviatočným odevom podobne ako Benža (2015: 169). Na základe dobových fotografií z Piešťan môžeme rozlíšiť pracovný a všedný odev na základe rozdielných odevných súčiastok. Kým pracovný odev sa skladá z jednoduchej (obnosenej) zadnej zástery, prednej *ganjerky* (plátenná zástera z inej látky ako zadná zástera), jednoduchého nezdobeného *prucla*, jednoduchých nevyšívavých rukávov (alebo vyšívavých len v spodnej časti rukávov) a v prípade vydatej ženy len šatky (bez čepca), všedný odev je zložením súčiastok podobný sviatočnému, líši sa od neho menšou mierou ozdobnosti a minimálnym (ak vôbec) využitím odevných dekoračných doplnkov (napr. stuha na páse). (Kolektív 2018:44, 58, 62)

Obrázok č. 7: Hráči golfu, medzi prizerajúcimi sa stoja dve ženy a jeden muž v tradičnom všednom odevu, cca 1930

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Medzi významné a veľké kultúrno-spoločenské podujatia, ktorých spoluorganizátormi boli aj Winterovci, patrili aj dva ročníky *Národopisných slávností*⁸. Prvý ročník sa uskutočnil v roku 1926. Podujatie bolo propagované plagátom, na ktorom bola kresba slobodnej ženy, dievky, v tradičnom odevu v tanečnej póze s kvetmi v ruke. Súčasťou plagátu bol nápis *Kto chce vidieť kroje – spevy – tance – obyčaje Slovenska, nech príde do Piešťan*.

Obrázok č. 8: Plagát Národopisných slávností z roku 1926

Zdroj: Kováčová, G.: Národopisné slávnosti v Piešťanoch. Balneologický spravodajca 1999-2000. Balneologické múzeum v Piešťanoch, Piešťany 2001, str. 173. Scan, upravené.

⁸ Z nich sa postupne vyprofiloval Medzinárodný folklórny festival Myjava.

Druhý ročník Národopisných slávností sa uskutočnil až v roku 1936. Bol veľkolepejší, najmä programom a sprievodnými podujatiami. Konal sa pod záštitou viacerých významných osobností kultúrno-spoločenského života. Ďalšie osobnosti boli pozvané do čestného predsedníctva alebo porôt (napríklad Elena Maróthy-Šoltéssová, Hana Gregorová alebo Pavel Sochán). Podľa zistení G. Kováčovej (1999-2000: 176) bola ako súčasť hlavného programu prezentovaná tradičná kultúra Piešťan a ďalších regiónov Slovenska. Na podujatí vystúpili folklórne skupiny z Horehronia, Myjavy, Horného Považia či Moravy (v Piešťanoch folklórna skupina neexistovala). Návštevníci mali tiež možnosť navštíviť výstavy fotografií a umeleckých predmetov (napr. výšiviek, keramiky a produktov z ďalších oblastí priemyslu využívajúceho výroby na princípe tradičnej kultúry), ako aj ďalšie kultúrne a športové podujatia⁹. (Kováčová 1999 – 2000: 173-176)

Jedným z hlavných centier spoločenského života a organizácie spoločenských podujatí vtedajších piešťanských kúpeľov bola veľká sála Kúpeľnej dvorany (dnes Kursalon). V sále sa okrem iného konala aj výstava žiackych ručných prác. Na základe analýzy dobových fotografií je zrejmé, že dve z nich znázorňovali využívali práve výšivky piešťanských vzorov a tzv. dierkovú výšivku (Kolektív 2018: 129)

Obrázok č. 9: Výstava ručných prác v budove Kursalonu v mestskom parku, 1927

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: V popredí môžeme vidieť obrusy vyšívané dierkovanou a hladkovanou výšivkou rastlinných motívov podobných, ako sa využívali v tradičných ľudových textíliách a na tradičnom odeve.

⁹ Fotografie z podujatia nemáme k dispozícii.

Vedenie obce Piešťany a miestna katolícka cirkev organizovali tiež svoje vlastné spoločenské podujatia (v prípade katolíckej cirkvi máme na mysli procesie napr. na sviatok Božieho tela), na ktorých sa buď priamo (účastníci) alebo nepriamo (diváci, návštevníci) zúčastňovali aj obyvatelia v lokálnom tradičnom odevu. Tradičný odev prirodzene lákal aj pozornosť kúpeľných hostí. Tieto slávnosti a ich návštevníkov zobrazujú viaceré zachovalé dobové fotografie, ktoré nachádzame v publikácii Balneologického múzea. (Kolektív 2018:60, 68, 69,103, 104, 108)

Obrázok č. 10: Slávnosť otvorenia Okresného domu, 1937

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Dvaja muži vo sviatočnom odevu s archaickými pokrývkami hlavy sedia na koči, v dave prizerajúcich sa môžeme vidieť ženy v tradičnom odevu z II. odevnej oblasti (usudzujeme podľa zdobenja záster).

Obrázok č. 11: Ľudia v tradičnom sviatočnom odevu pravdepodobne idúcich z alebo do kostola, 1923 – 1927

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Fotografia pochádza z albumu návštevnícky kúpeľov Nanny Sodemann z Dánska.

Obrázok č. 12: Procesia na sviatok Božieho tela, 30. roky 20. storočia

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: V dave môžeme vidieť ľudí v dobovom aj tradičnom odevu. V pozadí približne v strede sú zachytené dve dievčatá v tradičnom odevu, ale s dobovou módnou úpravou vlasov.

Významným propagačným, ale najmä archivačným a edukačným počínom bolo založenie Piešťanskej muzeálnej spoločnosti, na čom sa podieľal aj Imrich Winter. K prvým zbierkovým predmetom spoločnosti patrili najmä archeologické nálezy z okolia Piešťan, ale tiež obrazy, keramika, výšivky a tradičný odev. Do jeho zbierok sa v roku 1933 dostal aj roľnícky dom s interiérovým vybavením, ktorý je súčasťou stálej expozície Balneologického múzea aj dnes. (Kolektív 2018:202-205)

Suveníry. Prvky tradičnej kultúry a aj tradičného piešťanského odevu boli pre potreby cestovného ruchu piešťanských kúpeľov využívané aj v podobe suvenírov. Na prelome 19. a 20. storočia bol jedným z najvýznamnejších obchodov s týmto typom produktov tzv. *Veľký bazár* podnikateľa Júliusa Lampla. Ten vo svojom obchode predával okrem predmetov dennej spotreby (kožený tovar, palice, hračky, drogériu a pod.) aj rôzne spomienkové predmety napríklad sošky barlolámača, porcelánové a sklené tanieriky, šáločky, vázičky a iné. Porcelánové predmety boli dekorované šablónovou maľbou, ktorá okrem kúpeľných budov zobrazovala aj infanteristov odetých v tradičnom odevu (infanteristom sa budeme venovať aj neskôr). (Duffek 2012:37; Duffek 2014:39) Začiatkom 20. storočia bol v bezprostrednej blízkosti Kolonádového mosta (mosta spájajúceho súčasné centrum mesta s Kúpeľným ostrovom) otvorený ďalší obchod so suvenírmí a výšivkami (tiež sa im budeme venovať aj neskôr). (Duffek 2010: 25)

Obrázok č. 13: Interiér obytnej izby roľníckeho domu aj s figurínami a vybavením z expozície piešťanského múzea, 1933.

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Pohľadnice. So spomienkovými predmetmi na prelome storočí úzko súvisí rozmach pohľadníc. Vydavateľov pohľadníc s motívmi Piešťan bolo niekoľko, napríklad Július Lampl, Karoly Mühlbeck (Duffek 2013: 43-47), Vratislav Kučera (Duffek 2013:42-45), Pavol Socháň alebo Karel Plicka. (Urmínský – Krupa 2008:23). Pohľadnice využívali motívy kúpeľných budov, kúpeľného života, tradičnej architektúry, infanteristov a tiež osôb v tradičnom piešťanskom odevu.

Vplyv Hnutia svojrázu. V 20. a 30. rokoch 20. storočia nadviazalo na politicko-spoločenské udalosti 19. storočia Hnutie svojrázu, ktoré prinieslo do vtedajšej odevnej módy aj tradičný odev vidieckej spoločnosti a jeho dekoratívnosť. Piešťanský tradičný odev sa v tomto období stal jedným z najčastejšie prezentovaných odevov, ktorým slovenská a česká inteligencia deklarovala svoje národné cítenie. Tradičný odev regiónu sa tak stal populárnym, čomu sa prispôsobila aj marketingová stratégia piešťanských kúpeľov. Fotografické ateliéry ponúkali kúpeľným hosťom možnosť ofotografovať sa v tomto odevu, fotografiu nechať následne kolorovať a vytvoriť z nej pohľadnicu, ktorú bolo možné poslať ako upomienku známym alebo rodine. (Šípoš 1992: 112)

To vyvolalo dopyt po tradičnom odevu. Keďže jeho získanie bolo náročné, začali sa v ženských módných časopisoch uverejňovať návody, ako si takýto odev ušiť a ozdobiť svojpomocne. Neznalosťou regionálnych špecifik, nepísaných pravidiel a bez dôkladného štúdia originálneho odevu postupne vznikali odevné kúsky, ktoré sa výrazne odklňali od pôvodného výzoru tradičného piešťanského odevu. Od tohto obdobia až dodnes sa

preto môžeme stretnúť s jeho viacerými aj menej vydarenými napodobeniami. Doklady nám opäť prinášajú najmä dobové fotografie. Na mnohých ateliérových fotografiách už nachádzame odevy ušité podľa časopiseckých návodov alebo odevy, ktoré vznikli ako kombinácie tradičného odevu z viacerých odevných oblastí. V takomto odevu sa fotografovali aj viacerí významní hostia kúpeľov. Na niekoľkých fotografiách, uverejnených v publikácii *Piešťany vo fotografii* (Kolektív 2018: 167) pózuje napríklad nemecká herečka Henny Porten, odetá v piešťanskom kroji. Po detailnejšom pohľade na jeho jednotlivé súčiastky zistíme, že sa viacerými podstatnými detailmi líšia od pôvodného odevu.

Obrázok č. 14: Žena v tradičnom sviatočnom odevu z Piešťan, prelom 19. a 20. storočia

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobňá

Poznámka: Odev je mierne upravený podľa dobových módnych požiadaviek (úprava vlasov, zvýraznený pás, dobová obuv, stuha na páse pre zvýšenie farebnosti odevu presunutá dopredu). Fotografované v ateliéri Helios v Piešťanoch. Zaujímavým prvkom sú drevené hrable (zmena funkcie pracovného nástroja na dekoračný prvok), ktoré sú na fotografii spojené so sviatočným odevom.

Obrázok č. 15: Nemecká herečka Henny Porten, 1927

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Herečka je oblečená v kombinácii odevných súčiastok tradičného (rukávce, čepiec a možno pruceľ – nie je možné z fotografie dokonale identifikovať) a národného odevu (zástery – riasenie látky v páse a netypické usporiadanie dierkovej a plochej výšivky do kruhových ornamentov).

Infanteristi. Kolorit kúpeľného mestečka Piešťany dotvárali v skúmanom období najmä infanteristi. Infanteristi obsluhovali vozík, ktorý slúžil na prepravu kúpeľných hostí z ubytovacieho zariadenia do kúpeľov a naspäť. Majiteľmi takýchto vozíkov boli pôvodne ubytovacie zariadenia, v niektorých prípadoch prešlo ich vlastníctvo neskôr na samotných prevádzkovateľov. (Duffek: 2021: 38) Infanteristami boli najčastejšie miestni obyvatelia z nižších

sociálnych vrstiev. Podľa dobových fotografií (Duffek 2021: 46-47) obsluhoval infanteristický vozík pár odetý v tradičnom sviatočnom odevu, pričom muž vozík ťahal a žena tlačila. Motív infanteristov sa nachádzal takmer na všetkých spomienkových predmetoch, ponúkaných návštevníkom kúpeľného mesta. Zlatou érou infanteristov bol najmä prelom storočí. Zánik tejto služby spôsobil rozvoj motorizmu a modernizácia kúpeľov.

Obrázok č. 16: Infanteristi (muž a žena v tradičnom sviatočnom odevu), začiatok 20. storočia

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Dáma v dobovom odevu je pravdepodobne návštevníčka kúpeľov. Fotografia a jej kompozícia navodzujú profesionálny dojem (v zmysle propagačnej fotografie).

Textília. Ornamentika, ktorú poznáme ako súčasť výzdoby tradičného odevu regiónu, bola sčasti využívaná aj pri zariaďovaní interiéru kúpeľných budov, najmä na textilných materiáloch. Piešťanskú výšivku nachádzame napríklad na závesoch vo vaňovej časti kúpeľov či obruse priamo v súkromnom byte rodiny Imricha Wintera. Dokladuje to napríklad fotografia Winterovcov, sediaci za okrúhlym stolom spolu s návštevou Salar Džangom III. na terase tohto bytu. (Kolektív 2018: 180, 267)

Obrázok č. 17: Imrich Winter (tretí sprava) so svojou rodinou a indickou návštevou na terase svojho domu, 1934

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Poznámka: Okrúhly stôl je prikrytý obrusom vyšívaným hladkovanou a dierkovanou vyšivkou rastlinných motívov doplneným o kupovanú alebo paličkovanú čipku.

V súvislosti s rozvojom Hnutia svojrázu boli ako suveníry využívané vyšívané obrusy a iné vyšívané textilie. V Piešťanoch sídlila pobočka Živeny, ktorá v roku 1910 založila vyšivačský spolok Lipa. (Štefániková 1991: 42) Domnievame sa, že jeho členkami boli aj ženy vyšivačky z Piešťan a blízkeho okolia, ktorých výrobky sa predávali v suvenírových obchodoch v Piešťanoch, napríklad vo Villa Löger pri Kolonádovom moste. (Duffek: 2010: 25)

Obyvatelia regiónu. Propagáciu mesta a tým aj kúpeľov zabezpečovali aj samotní obyvatelia, hoci nie zámerne alebo cielene. Tradičný odev sa v Starých Piešťanoch (okolie kostola sv. Štefana) zachoval a nosil približne do 50. rokov 20. storočia (mužský odev sa prestal nosiť po 1. svetovej vojne (Pribišová, 2013: 258-282). V skúmanom období ľudia v tradičnom odeve nielen zo Starých Piešťan, ale aj z okolitých obcí (Krakovany, Pobedim, Bašovce, Trebatice atď.) pravidelne navštevovali Piešťany (konkrétne Teplice), kam chodili predávať ovocie, zeleninu alebo domáce živočíšne výrobky na trh (nachádzal sa na mieste dnešného Námestia Slobody) a zúčastňovali sa tiež rôznych kultúrnych a cirkevných podujatí, ako napríklad návšteva pápežského legáta v roku 1935. (Kolektív 2018:182)

Obrázok č. 18: Ženy z obcí II. odevnej oblasti (podľa zubov na čepci a zdobenia záster) na Starom trhovisku (dnes Námestie slobody), 30. roky 20. storočia

Zdroj: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch, reprodukcia Eva Drobná

Zmeny funkcií prvkov tradičnej kultúry: Ako vyplýva z tohto výskumu, najčastejšie využívaným prvkom tradičnej kultúry v propagácii kúpeľného mesta Piešťany na prelome 19. a 20. storočia bol tradičný odev. Pôvodná funkcia odevu¹⁰ bola pre potreby rozvoja cestovného ruchu v meste upravená a doplnená o reklamnú, respektíve propagačnú funkciu. Obdobie Hnutia svojrázu mu dodalo manifestačnú a rozšírilo jeho identifikačnú funkciu. Tradičný odev sa stal symbolom a reprezentantom Piešťan. V niektorých prípadoch (a toto je len naša domnienka) mohol byť sekundárnou motiváciou návštevy kúpeľného mesta. V prizme spomienkových predmetov sa stal aj obchodným a s dávkou zveličenia aj exportným artiklom. Vďaka marketingovým krokom teda tradičný sviatočný odev z Piešťan prijal ďalšie funkcie, ktoré sú v ňom synkretické.

Ďalším prvkom tradičnej kultúry Piešťan, ktorý bol využitý na propagáciu kúpeľného mesta bola architektúra a interiérové doplnky roľníckych domov. Ich pôvodná praktická a dekoračná funkcia sa zmenila na reprezentačnú a prezentačnú vystavením v Piešťanskom múzeu a využitím na spomienkových predmetoch.

Vyhodnotenie. Ak sa oprieme o marketingovú teóriu 5P, v skúmanej problematike bude produktom tradičná kultúra a jej prvky, pod distribúciu môžeme zaradiť účasť na európskych výstavách, pod komunikáciu spadajú informačné brožúry a knižní sprievodcovia a miestni obyvatelia, ktorých každodenným odevom bol dnes vnímaný ako tradičný, môžu spadať do kategórie

¹⁰ Elektronická encyklopédia – definícia heslo odev.

ľudia. S dátami o finančnom ohodnotení skúmaných služieb a produktov sme sa počas výskumu nestretli, takže aplikáciu časti *cena* sme vynechali.

Ako píše Gúčík, súčasťou koordinácie cestovného ruchu v cieľovom mieste je kooperácia súkromného a verejného sektora. (2011: 23 podľa Palatková 2006: 46) V skúmanom období (prelom 19. a 20. storočia) patrili kúpele grófovi Františkovi Erdödyemu a rodina Winterovcov ich mala len v prenájme, čiže nemôžeme o nich uvažovať ako o verejnom sektore¹¹. (Šípoš 1992: 94-95) Preto môžeme v tomto prípade povedať, že v kúpeľnom mestečku išlo o koordináciu viacerých aktérov a podnikateľov zo súkromného sektora, okrem firmy Alexander Winter & synovia aj ostatní podnikatelia, majitelia stravovacích a ubytovacích zariadení, obchodov, fotoateliérov či poskytovateľov ďalších služieb.

V prípade kúpeľného mestečka Piešťany na prelome 19. a 20. storočia môžeme na základe získaných poznatkov povedať, že miestne obyvateľstvo a prvky jeho kultúry boli neoddeliteľnou súčasťou koloritu miesta a jeho cestovného ruchu. Vnútorň marketing si môžeme všimnúť najmä v oblasti organizovaných spoločenských podujatí (cimbalové kapely), v prípade infanteristov či organizáciu miestnych vyšivačiek do spolku Lipa. Domáce obyvateľstvo, ktorých hlavná zárobková činnosť súvisela priamo s cestovným ruchom, pracovali najmä v kúpeľoch ako pomocní pracovníci (v práčovni, kuchyni, čašníci, získavanie a transport liečivého bahna a pod.). Vedľajšou zárobkovou činnosťou bola už spomenutá prevádzka infanteristických vozíkov, predaj potravín na trhu či vyšívanie. V súvislosti s využívaním prvkov tradičnej kultúry v prostredí cestovného ruchu môžeme vidieť zapojenie miestneho obyvateľstva do sektoru služieb prostredníctvom podnikateľského sektora najmä v službe infanteristov. Priame zapojenie miestneho obyvateľstva do cestovného ruchu v tomto kontexte môžeme vnímať v oblasti náboženských podujatí, keďže boli jeho priamymi účastníkmi a návštevníci kúpeľov tieto podujatia vyhľadávali dobrovoľne. Na účasť miestneho obyvateľstva na organizovaných kultúrnych a športových podujatiach sme poukázali dobovými fotografiami z vystúpenia krojovanej skupiny v hoteli Grand Royal a fotografiou z golfového ihriska.

Získané poznatky aplikujeme tiež na nami vytvorenú kategorizáciu marketingových aktivít, pri ktorých boli využívané prvky miestnej tradičnej kultúry. Do oblasti primárneho (riadeného priameho) marketingu môžeme zaradiť predmety, javy a činnosti, ktoré priamo spadajú pod organizáciu riadiaceho orgánu (v našom prípade firmy Alexander Winter a synovia), alebo sú priamo závislé na jeho podpore (napríklad informačné brožúry alebo organizované kultúrne podujatia). Pod sekundárnym (neriadeným priamym) marketingom rozumieme predmety, (podnikateľské) činnosti a javy, ktoré prebiehajú prirodzene, bez priamej podpory riadiaceho orgánu (firmy A.W.

¹¹ Verejný sektor je produktom činnosti štátu, je financovaný z verejných zdrojov. (Teória verejného sektora: 2019)

& synovia) a svojou existenciou vplývajú na pozitívnu propagáciu kúpeľného miesta, prípadne sú jej priamym produktom, ktorý riadený marketing vhodne dopĺňajú (napríklad bedekre, spomienkové predmety, náboženské podujatia alebo infanteristi). Pod terciárnym (neriadeným nepriamym) marketingom rozumieme javy a činnosti, ktoré v sebe prirodzene obsahujú prvok hmotnej tradičnej kultúry (v našom prípade odevu), ale nie sú nijakým spôsobom organizované alebo podporované manažmentom kúpeľov alebo inou inštitúciou pôsobiaceou na území obcí Teplice a Piešťany v skúmanom období (samotná prítomnosť miestnych obyvateľov).

Záver. Využívaniu prvkov tradičnej kultúry na prelome 19. a 20. storočia nepochybne napomohla vtedajšia politická a spoločenská situácia spojená s rozpadom Rakúsko-Uhorskej monarchie, vzniku 1. Československej republiky, Slovenského štátu a ďalšie spoločenské nálady súvisiace s medzivojnovým obdobím. Bolo to obdobie formovania štátov, ale najmä sebauvedomenia samotných národov. Ako píše Štefániková o spolkoch Izabella a Živena, „...pracovali... pre šírenie zdravého národného povedomia v čase najsilnejšieho útlaku, kedy sa ľudové umenie stalo nástrojom politického boja za národnú slobodu.“ (1991: 42) A keďže piešťanské kúpele sa stali strediskom a bohato navštevovaným miestom slovenskej a českej inteligencie, vznikla tu vhodná príležitosť na využívanie prvkov tradičnej kultúry v propagácii kúpeľného miesta. Prvky tradičnej kultúry Piešťan dnes môžu návštevníci mesta spoznať len v Balneologickom múzeu Imricha Wintera a počas niekoľkých podujatí organizovaných folklórnymi kolektívami v meste. Bolo by vhodné využiť podmienky aktuálnej módnjej vlny *návratu ku koreňom* a aj s úmyslom edukácie spoločnosti opäť využívať v propagácii mesta prvky tradičnej kultúry mesta a piešťanskej oblasti. To je však téma vhodná pre ďalší príspevok.

Literatúra a pramene:

- BENŽA, M.: *Tradičný odev Slovenska*. Bratislava: ÚĽUV 2015.
- BENUŠKOVÁ, Z.: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Prehľad charakteristických znakov*. Bratislava: VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2005.
- DUFFEK, K.: *Villa Löger v novom svetle*, *Revue Piešťany*, Piešťany: Mesto Piešťany, roč. 47, Leto 2010, s. 24-27.
- DUFFEK, K.: *Július Lampl 1. časť, Veľký Bazár*, *Revue Piešťany*, Piešťany: Mesto Piešťany, roč. 48, Leto 2012, s. 36-39.
- DUFFEK, K.: *Mühlbeckove piešťanské pohľadnice*, *Revue Piešťany*, Piešťany: Mesto Piešťany, roč. 49, Zima 2013-2014, s. 43-47.
- DUFFEK, K.: *Piešťanské suveníry z čias monarchie*, *Revue Piešťany*, Piešťany: Mesto Piešťany, roč. 50, Leto 2014, s.38-41.
- DUFFEK, K.: *Storočie piešťanských infanteristov. Trnavský samosprávny kraj a Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch*, Piešťany 2021.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 2. diel*, Bratislava: Veda, 1995.
- Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava: Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied 1990.

- GÚČIK, M.: *Marketing cestovného ruchu*. Banská Bystrica: DALI-BB, s. r. o.: 2011.
- HARING, V.: *Rok v Starých Piešťanoch*. Národopisné obrázky. Balneologické múzeum v Piešťanoch v spolupráci so spoločnosťou dFlex, s.r.o., Piešťany, s podporou mesta Piešťany a za príspevania Mestskej knižnice, Piešťany, Edícia Bibliotheca Pescana, zv. I., Piešťany 2002.
- História. [online] (cit. 8-9-2021) Dostupné na: <https://www.piestany.sk/mesto/o-meste-1/historia/>
- CHURÝ, S.: *Zmienky o niektorých slovenských kúpeľoch na prelome 19. a 20. storočia v švajčiarskom turistickom sprievodcovi*. Balneologický spravodajca 1997, Balneologické múzeum v Piešťanoch 1997, str. 60-65
- Kol. autorov: *Piešťany vo fotografii. Od záveru monarchie po zánik I. československej republiky*. Piešťany: Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch a Trnavský samosprávny kraj, 2018.
- KOVÁČOVÁ, G.: *Národopisné slávnosti v Piešťanoch*. Balneologický spravodajca, vlastivedný zborník múzea 1999-2000, Balneohistorica Slovaca Nr. XXXVII, Balneohistorické múzeum v Piešťanoch, 2001. s. 173-177.
- LIFKA, A.: *Kroje Považia. Piešťanský kraj. I. typ Piešťany, II. Typ Pobedim a okolie*. Nové Mesto nad Váhom: rukopis 1985
- MATOUŠ, S.: *Piešťanský kraj*. In: Cmunt, E. *Lázně Pišťany, Příručka turistická i lékařská*. Mesto: vydavatelstvo, 1924, s. 43-50.
- MIČICOVÁ, K.: *Tradičný ľudový odev v piešťanskom regióne*. Bakalárska práca, Katedra manažmentu kultúry a turizmu, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2018.
- NOSÁLOVÁ, V. 1982: *Slovenský ľudový odev*. Vydavateľstvo Osveta, n. p., Martin 1983
- Samospráva. [online] (cit. 12-9-2021) Dostupné na: <https://www.piestany.sk/mesto/samosprava/>.
- ŠÍPOŠ, J.: *Piešťany v premenách vekov*. Vydavateľstvo Obzor, Slovenské liečebné kúpele, Bratislava 1992.
- ŠTEFÁNIKOVÁ, Z.: *Formy a funkcie národného odevu na Slovensku*. Slovenský národopis, Bratislava: Veda, roč.39, č. 1, s. 37-48.
- Teória verejného sektora. [online] (cit. 25-11-2021) Dostupné na: <https://www.euroekonom.sk/ekonomika/teoria-verejneho-sektora/>
- URMINSKÝ, A. – KRUPA, V.: *Piešťany v zrkadle historických pohľadní*. Balneologické múzeum, Trnavský samosprávny kraj, Balneologické múzeum zriadené Trnavským samosprávnym krajom a Mesto Piešťany v edícii Bibliotheca Pescana zv. V. Piešťany 2008.
- ŽUDEL, J., 1983: *Stolice na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, 1984.

Informátori:

M. Kostelník, balneohistorik, Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch
V. Pribišová, etnografka, Balneologické múzeum Imricha Wintera v Piešťanoch

Kontakt:

Mgr. Katarína Mičicová
Katedra manažmentu kultúry a turizmu
Hodžova 1, 94901 Nitra
E-mail: katarina.micicova@ukf.sk
Centrum tradičnej kultúry v Myjave

Americká populárna kultúra ako globálny fenomén¹

Ján Válek

Kľúčové slová: globalizácia, audiovizuálna populárna kultúra, neaudiovizuálna populárna kultúra, Spojené štáty americké

Key words: globalization, audiovisual popular culture, nonaudiovisual popular culture, the United States of America

Abstract: The American popular culture is ubiquitous. Its products such as movies, music, TV programs, clothing styles, sports and lifestyle has reached global scale of power. They are wanted and consumed all over the world. This article shortly describes the historical context in which contemporary popular culture of United States sprung its first branches. It provides assessment of situation in US during 19th and 20th century, which greatly fueled the creation of strong foundations for all of the different areas of American popular culture. Then it describes, how its particular products, such as Coca-Cola, McDonald's, blue jeans or US movies, became symbol and personification of United States and their culture. In the end it provides examples of American popular culture products, which seems to be the main engine in the globalization processes throughout the world. By that it also tries to elucidate the global reach and influence of American popular culture.

Úvod. Americká populárna kultúra je všadeprítomná. Jej filmy, hudba, televízne programy, štýl obliekania, stravovacie zariadenia, športy a životný

¹ Výskum a štúdiá boli realizované s podporou Univerzitnej grantovej agentúry na základe projektu UGA s registračným číslom I/11/2021.

štyl sa rozšírili po celej planéte. Sú žiadané a spotrebovávané na celom svete. Toto prvenstvo nebolo ani neodvratné, ani spontánne. Sociálne, ekonomické, politické a kultúrne podmienky Spojených štátov umožnili vznik prostredia, v ktorom producenti americkej populárnej kultúry mohli vyvinúť inovatívne a adaptívne produkty, ktoré našli uplatnenie na americkom, ale aj svetovom trhu. Producenti populárnej kultúry po celom svete čelili spektru obmedzení, ktoré limitovali ich schopnosť tvoriť a predávať produkty populárnej kultúry na svetovom trhu. Oproti tomu americkí tvorcovia boli v obzvlášť výhodnej pozícii na expanziu na globálny trh popri tom, ako sa svet stával čím ďalej, tým prepojenejším. Výraznejšie prepájanie nastalo najmä po rozpade Sovietskeho zväzu a po odstránení bariér globálneho obchodu. Globalizácia americkej populárnej kultúry bola koniec koncov oportunistická. Tiež bola veľmi úspešná. Stala sa skutočne a v pravom zmysle globálnou.

Cieľom štúdie je poukázať na zásadné rozdiely vo vývoji populárnej kultúry v Spojených štátoch amerických a v iných krajinách, ktoré výrazne napomohli americkej populárnej kultúre pri ceste na globálny trh. Keďže definovať celú oblasť populárnej kultúry, obzvlášť tej americkej, by bolo prakticky nemožné, štúdiá sa zameriava na vybrané oblasti audiovizuálnej, ale aj neaudiovizuálnej kultúry, na príkladoch ktorých je táto skutočnosť najjasnejšie prezentovaná. Zámerom je teda určiť príčiny, ktoré stoja za všadeprítomnosťou americkej populárnej kultúry v súčasnosti a priblížiť jej historickú cestu k tejto globálnej pozícii. Následne popisuje mieru, v akej sú jej vybrané produkty globálne, teda aký je ich celosvetový dosah.

Štúdiá je rozdelená do štyroch tematických kapitol. Prvá sa venuje populárnej kultúre ako samostatnému fenoménu kultúry, druhá sa zameriava na tzv. „americkú výnimku“, tretia popisuje historické podmienky vzniku a vývoja niektorých súčastí americkej populárnej kultúry a posledná kapitola približuje globalizáciu týchto oblastí a ich prenikanie prakticky do celého sveta. Pri všetkých kapitolách sme analyzovali predovšetkým sekundárne pramene. Z metód sme použili najmä heuristiku, analýzu, selekciu, syntézu, dedukciu, indukciu a komparatívnu metódu.

Populárna kultúra. Keďže aj samotný pojem kultúra získal za dekády výskumu niekoľko desiatok definícií nazerajúcich na danú problematiku z rôznych uhlov, nie je tomu inak ani pri pojme populárna kultúra. Vo všeobecnosti ju však môžeme charakterizovať ako súhrn praktík, presvedčení a produktov, ktoré stelesňujú najrozšírenejší význam sociálneho systému. Zahŕňa mediálne produkty, oddych, zábavu, módu, športy, stravovanie, trendy, jazykové zvyklosti a mnohé ďalšie atribúty. Často sa asocjuje s masovou kultúrou a kladie do protikladu s vysokou kultúrou (reprezentovanou najmä umelcami a vysoko vzdelanými odborníkmi) a rôznymi druhmi inštitucionálnych kultúr (napr. politická kultúra, akademická kultúra...). Asociácia s masovou kultúrou nás navádza nahliadať na populárnu kultúru cez prizmu kapitalistickej verzie ekonomickej produkcie. Z tohto hľadiska môžeme za

populárnu kultúru považovať komodity produkované kapitalistickými procesmi s cieľom generovať zisk a predávať konzumentom. Naopak asociácia s tradičnou kultúrou vedie k nazeraniu z hľadiska subkultúr, či už subkultúr vekových alebo etnických. V tomto prípade sa pod populárnou kultúrou chápe súhrn praktík umelcov a iných tvorcov kultúry, ktoré vedú k tvorbe vystúpení a artefaktov, ktoré sú prijímané a interpretované publikom v rámci danej subkultúry, ale aj za jej hranicami. Holistické prístupy tieto hľadiská kombinujú a definujú jej začiatok ako kolektívny produkt subkultúry, ktorý je následne prispôsobený trhovým systémom. (Kidd, 2021)

Pri sociologickej analýze populárnej kultúry vyvstáva niekoľko kľúčových problémov. Napríklad reprezentácia špecifických skupín a tém, rola kultúrnej produkcie ako formy sociálnej reprodukcie alebo miera, do akej publikum vykonáva agendu spojenú s kultúrou, ktorú konzumuje. Tieto otázky sú však príliš komplexné a pre náš výskum nie sú odpovede na ne nijako rozhodujúce, a preto sa im bližšie v tejto štúdii venovať nebudeme.

„Americká výnimka“. Mohlo by sa zdať, že v počiatkoch populárnej kultúrnej produkcie mali všetky krajiny rovnaké východiskové pozície pre jej rozvoj a následné šírenie. No opak je pravdou. Zatiaľ čo v rôznych krajinách domáca situácia z rôznych hľadísk obmedzovala produkciu populárnej kultúry, v Spojených štátoch sa uplatňovala tzv. americká výnimka. Ide o súhrn legislatívnych, ekonomických a socio-kultúrnych podmienok, ktoré umožnili americkým tvorcom prudký a multižánrový rozvoj jednotlivých oblastí populárnej kultúry. Po domácom úspechu, samozrejme, nasledovala aj expanzia na globálny trh, ktorá bola natoľko úspešná práve vďaka silnej východiskovej pozícii zabezpečenej spomínanou americkou výnimkou. (Crothers, 2021)

Prvým z atribútov tejto výnimky boli prajné legislatívne podmienky Spojených štátov už na prelome 18. a 19. storočia. Napriek tomu, že mnohé z technických zariadení potrebných na výrobu audiovizuálnej populárnej kultúry vznikli v Európe (rádiové vysielanie, kinematografické premietanie...), nenašli v týchto krajinách tak široké uplatnenie, ako v Spojených štátoch. Zatiaľ čo v európskych krajinách boli politické režimy autoritatívne, monarchistické a centralizované, v Spojených štátoch demokratické zriadenie podporovalo slobodný rozvoj všetkých oblastí, a teda aj populárnej kultúry. Tým pádom sa tu európske vynálezy ešte zdokonalili a začalo sa s masovou produkciou toho, po čom bol dopyt, nie toho, čo žiadalo a regulovalo štátne vedenie. (Crothers, 2021)

Ďalšou dôležitou podmienkou bola ekonomická situácia. Západné krajiny zažívali už počas „Roaring Twenties“ (búrnych 20. rokov) silný spoločenský, kultúrny aj ekonomický rast. Napriek tomu, že ekonomická kríza z roku 1929 zasiahla pravdepodobne najtvrdšie práve USA, bola to práve 2. svetová vojna, ktorá obrátila misky váh asi najzreteľnejšie. V polovici 20. storočia bola Európa zdecimovaná, obyvateľstvo značne deprimované a otrasené, infraštruktúra zdemolovaná a celková situácia nelichotivá. Naopak vojnová

výroba naštartovala ekonomiku USA, ktorá sa odvtedy ako stroj posúvala stále dopredu. Tým pádom si obyvatelia mohli dovoliť utrácať peniaze nielen na základné potreby, ale aj na oddych a v rámci toho aj na konzumáciu populárnej kultúry. A kde je dopyt, tam je v kapitalistickej krajine aj ponuka. Preto sa so záujmom o populárnu kultúru paralelne zvyšovala aj jej výroba a ponuka. (Crothers, 2021)

Poslednou, no nemenej dôležitou súčasťou americkej výnimky bolo etnické zloženie Spojených štátov. Keď približne v rokoch 1880 – 1920 začala americká audiovizuálna tvorba vznikať, boli Spojené štáty veľmi naklonené imigrácii. Odhaduje sa, že v týchto rokoch prišlo do USA asi 20 miliónov imigrantov. Okrem toho, že sa zaslúžili o ekonomický a technologický rozvoj, podieľali sa aj na kultúrnej diverzifikácii spoločnosti. Americká spoločnosť nebola nikdy rôznorodejšia ako v období rozvoja audiovizuálnej produkcie. Práve kvôli tomu sa museli producenti naučiť uspokojiť potreby širokého spektra rôznych kultúr žijúcich na domácom trhu. Preto sa americké produkty populárnej kultúry stali kultúrne transparentnými, aby sa s nimi dokázalo stotožniť celé domáce publikum bez ohľadu na pôvod, vierovyznanie či politickú príslušnosť. Vďaka tomu boli americkí tvorcovia po odstránení bariér globálneho trhu pripravení vstúpiť na zahraničné trhy a okamžite uspokojovať potreby zahraničných konzumentov. (Crothers, 2021)

Kombináciou týchto troch aspektov – tvorcovia mohli tvoriť slobodne, publikum malo prostriedky na konzumáciu kultúry, tvorcovia museli uspokojiť potreby rôznorodého publika – vznikla jedinečná situácia na dynamický rozvoj populárnej kultúry. Zároveň tieto podmienky vytvorili živnú pôdu na dokonalú prípravu na expanziu na globálnu úroveň dávno predtým, ako to bolo vôbec technologicky, politicky či spoločensky možné.

Historický vývoj americkej populárnej kultúry. Pre demonštrovanie vzniku a vývoja súčasnej americkej populárnej kultúry vyberáme niekoľko konkrétnych príkladov z audiovizuálnej aj neaudiovizuálnej tvorby. Vyberáme tie, ktoré sú relatívne ľahko identifikovateľné ako americké a ktoré v súčasnosti patria medzi globálne najrozšírenejšie. Aj keď pri všetkých sa uplatňovala americká výnimka, každá z oblastí vznikala v mierne odlišnom období, spoločenskom kontexte či geografickom priestore, čo malo tiež vplyv na jej výslednú podobu.

Jedným z prvých audiovizuálnych popkultúrnych prvkov sa stala tlač. Aj keď kníhtlač vynášel v Nemecku Johannes Gutenberg už v roku 1450, a teda mala v Európe veľký časový náskok, aby získala rozhodujúce uplatnenie a vplyv, dôležitými v jej rozvoji boli štátne či náboženské reštrikcie, ktoré sa v európskych krajinách uplatňovali. Knihy, noviny aj časopisy podliehali cenzúre štátneho aparátu, slúžili ako nástroje propagandy alebo minimálne bol ich obsah kontrolovaný. Naopak v Spojených štátoch sa tlač vnímala ako prostriedok na dosiahnutie nových trhov a mohla sa šíriť bez obmedzení (ak opomenieme napríklad dane). Tým pádom boli tvorcovia slobodnejší

a mohli sa prispôsobovať požiadavkám trhu a dopytu. Rozvoj novín a tlače podporil aj ekonomický rast na prelome 19. a 20. storočia a príchod miliónov migrantov v tomto období. To, že rástol počet obyvateľov, znamenalo aj väčší trh a väčšie možnosti uplatniť sa na ňom. (Crothers, 2021)

Vznik populárnej hudby je spojený s dvomi hlavnými vynálezmi. Prvým je stroj na nahrávanie zvuku a druhým rádiové vysielanie. Komerčné rádiové vysielanie sa prvýkrát objavilo v 20. rokoch 20. storočia a za necelých 30 rokov sa rozšírilo po celých Spojených štátoch. V počiatkoch sa rádiové stanice spoliehali na vysielanie živých prenosov, no s príchodom televízie boli nútené venovať sa oblasti, ktorej sa televízia nevenovala, a to nahrávaná hudba. Mnohé stanice sa špecializovali na určitý žáner, napríklad country, jazz alebo klasickú hudbu. Skutočný vplyv na hudbu však rádio začalo mať až po tom, ako sa rock and roll dostal do popredia záujmu verejnosti. Cieľom bolo využívať rádio ako marketingový nástroj na motiváciu ku kúpe albumu skupiny a zároveň vybudovať fanúšikovskú základňu. A tak sa z „nepriateľa“ nahrávanej hudby, rádia, stal jej najvýnosnejší spolupracovník. Na týchto dvoch vynálezoch bola postavená moderná hudobná produkcia. Fakt, že obidve technológie sa rozvinuli práve v USA podporilo výhodu amerických producentov pri príchode na globálny trh. (Britannica, 2021a)

Na týchto základoch vyrástli aj tri najväčšie hudobné žánre reprezentujúce americkú kultúru po celom svete – country, rock and roll a hip-hop. Žáner country sa oddávna spájal s tvrdo pracujúcimi Američanmi žijúcimi v rurálnych oblastiach USA. Reprezentuje „pravú Ameriku“ spojenú s pracujúcou triedou, problémami jednotlivca, ktorý sa snaží o prežitie v ťažkých pracovných podmienkach, neúspešnom manželstve alebo sa vyrovnáva so závislosťou na drogách či alkohole. Zároveň tvrdí, že život elít v mestách je pokrytecký a neľudský a skutočný život sa odohráva na vidieku. Naproti tomu rock and roll sa spája so strednou triedou malomestských mladých belochov. Vznikol na základoch blues, z ktorého prevzal postupnosť akordov, no zrýchlil ich tempo. Dôležitým bol aj obsah piesní, ktorý sa zameriaval na energiu, podráždenie a rebéliu. Ponúkali príbehy mladej lásky (často nevydarenej), nádej na lepšie zajtrajšky a narážali na sny a úzkosti celej generácie mladých ľudí. Rock and roll na amerických základoch sa rozšíril do celého sveta. Tzv. britská invázia skombinovala americký rock and roll s ďalšími žánrami a vytvorila to, čo dnes nazývame „klasický rock“. Neskôr noví interpreti prinášali ďalšie a ďalšie varianty tohto žánru, napríklad grunge, punk, indie rock a podobne. Jadrom však ostala americká kultúrna transparentnosť, univerzálnosť túžob, otázok a snov dospievania a rebélia proti autoritám, ktorá sprevádza dospievanie mladých po celom svete. Najnovším žánrom z trojice je hip-hop, ktorý vznikol v imigrantskom multikultúrnom prostredí New Yorku. Základom je fakt, že hip-hop prakticky nepotrebuje sprievodnú hudbu, prípadne je táto hudba tvorená len elektronicky, čo výrazne uľahčuje jeho tvorbu. Interpreti tak môžu bez väčšej námahy skonštruovať sofistikované naratívy,

ktoré reflektujú ich životnú situáciu. Hlavnou myšlienkou je boj proti nespravodlivosti, rasizmu, utláčaniu a celkovo reprezentuje hnev a frustráciu dlho utláčanej komunity. Tým, že vznikol v pestrom prostredí veľkých amerických miest, ľahko sa rozšíril aj za hranice USA. Ako sa zdá, témy, štýly a pôvab týchto žánrov presahujú národné hranice a stávajú sa globálnymi. (Crothers, 2021)

Počiatky filmového priemyslu siahajú opäť mimo Spojených štátov. Prvý film s názvom *La Voyage dans la Lun* (Cesta na Mesiac) uviedol na svet v roku 1902 Francúz Georges Méliès. Avšak ani Francúzsko, ani iná európska krajina nedokázala z filmového priemyslu vyťažiť toľko ako USA. Zásahu na tom má spoločnosť Edison Company, ktorá ako prvá začala s masovou produkciou filmov. Edison zriadil patentovú spoločnosť, ktorá vlastnila patenty na takmer všetky podstatné komponenty filmových kamier, čím sa jej podarilo kontrolovať a obohatiť z celého filmového priemyslu v New Yorku a New Jersey. Tieto obmedzenia Edisonovej spoločnosti a vysoké poplatky za patentové povolenia viedli ostatných producentov k hľadaniu vhodnejšej lokality pre natáčanie. Stala sa ňou Kalifornia, v ktorej boli pozemky ešte relatívne lacné, mala veľa slnečných dní vhodných pre natáčanie v exteriéroch a kalifornské úrady boli veľmi benevolentné pri obchádzaní Edisonových patentových práv. Kvôli tomu sa do Hollywoodu začali sťahovať najlepší producenti, herci a vznikli tu najväčšie filmové spoločnosti, ktoré čoskoro ovládli americkú filmovú produkciu a svoje postavenie si udržali dodnes. Tak sa už v 20. rokoch 19. storočia stal Hollywood centrom nielen amerického, ale aj celosvetového kinematografického priemyslu. (Cook, 2021)

Americká dominancia vo filmovej sfére spočíva nielen vo finančných a technologických prednostiach, ale aj v ďalších aspektoch. Spočiatku boli filmy krátke a nemé, nepotrebovali žiadne obmedzenia a prakticky ani žiadnym nepodliehali. S príchodom dlhších filmov aj so zvukom sa producenti už snažili vložiť do filmov nejakú pridanú hodnotu, začali sa venovať rôznym problémom, okrem iného aj sexualite, násiliu, kriminalite a podobne. Napriek tomu, že tieto filmy boli extrémne populárne, priniesli so sebou aj vlnu odporu. Kritika sa zdvihla predovšetkým zo strany zástancov „tradičných amerických hodnôt“ ako rodina, tvrdá práca alebo sexuálna zdržanlivosť, ktorí tvrdili, že filmy sú zodpovedné za morálny úpadok americkej mládeže. Aby sa filmové spoločnosti vyhli štátnej kontrole, v roku 1934 implementovali vlastný súbor nariadení, ktoré novo produkované filmy museli dodržiavať, známe ako Haysov kódex. Tieto nariadenia boli platné oficiálne do roku 1968, kedy ich nahradil systém hodnotenia G (General Audiences – prístupné pre všetky vekové kategórie), PG (Parental Guidance Suggested – odporúča sa rodičovský dozor pre deti), PG-13 (Parents Strongly Cautioned – môže obsahovať materiál nevhodný pre mladších ako 13 rokov), R (Restricted – vyžaduje sa sprievod dospelého pre mladších ako 17 rokov) a NC-17 (Adults Only – povolené len pre dospelých), ktorý sa s miernymi zmenami používa

dodnes. Tento kódex mal dohliadať na morálny obsah filmov, napríklad limitoval zobrazovanie sexuálnych scén a násilia, prikazoval, že „dobré“ postavy musia nakoniec zvíťaziť nad „zlými“, hrdinovia museli dodržiavať zákony a zločinci museli napokon byť postavení pred spravodlivosť, kriminalita sa nemohla zobrazovať v pozitívnom svetle, náboženstvo muselo byť zobrazované s rešpektom, rúhanie (proti kresťanstvu) bolo zakázané, vyžadovalo sa vyhýbanie požívaniu alkoholu a drog (pokiaľ to nebolo zásadné pre zápletku filmu), manželstvo malo byť zobrazované ako nepopierateľné dobro, rozvody sa nezobrazovali, zakázané bolo aj zobrazovanie homosexuality, sexuálne prenosných chorôb či dokonca aj rasovo zmiešaných partnerstiev. Vďaka tomuto kódexu sa do popredia dostal western, pretože v jeho prípade bolo zobrazenie násilia ako aktu pomsty povolené. Celkovo sa dbalo na to, aby filmy zobrazovali svetlú stránku americkej spoločnosti. Spoliehali sa na šťastné konce, kedy jednotlivec aj napriek nepriazni osudu prekoná všetky nástrahy pomocou odvahy, tvrdej práce a vytrvalosti. Americké hodnoty ho vždy privedú k americkému úspechu. Kvôli tomu však boli marginalizované problémy ako rasizmus, hospodárske nerovnosti či ženské práva. Ženy mali byť zobrazované ako gazdinky starajúce sa o teplo domáceho krbu a pohodlie manžela a detí a nie ako samostatné individuality pracujúce na vlastných záujmoch. Tieto pravidlá pretrvali ešte dlhé roky potom, ako prestali byť oficiálne vyžadované a kontrolované. Niektoré z nich dokážeme dodnes nájsť v najnovších filmoch aj napriek tomu, že dnes už majú producenti omnoho širšie možnosti pri výbere námetov a natáčaní scén. Keď v priebehu 20. storočia začali vznikať filmové spoločnosti po celom svete, vstupovali už na trh ovládaný Hollywoodom a jeho filmami. Práve kvôli tomu sa do istej miery museli aj ony prispôbiť niektorým pravidlám. A tým americké filmové štúdiá vyformovali a ovládli globálny filmový priemysel. (Mondello, 2008)

Podobným vývojom ako kinematografia prešla aj televízna tvorba. Výraznejšie sa začala vyvíjať až v polovici 20. storočia, kedy bola obmedzovaná federálnymi podmienkami, ktoré musela dodržiavať výmenou za prenájom vlnovej dĺžky, Haysovým kódexom a obdobím studenej vojny, ktoré znamenalo propagáciu patriotizmu, viery v Boha a rodinných ideálov. Tiež bolo typickým zamlčovanie krvavej histórie, rasovej segregácie a minoritnej represie. Ani napriek tomu sa však žiadnej inej krajine nepodarilo vyprodukovať televíznu kultúru, ktorá by dokázala konkurovať americkej kultúrnej transparentnosti a finančnému megakolosu (ktorého rastu výrazne pomohol už rozbehnutý a etablovaný Hollywood), ktorý dokázal tvoriť veľa, rýchlo a kvalitne. Preto sa aj americké televízne vysielanie stalo žiadaným a dostupným v globálnom meradle. (Wagnleitner, 1994)

Aj keď audiovizuálna zložka americkej populárnej kultúry je výrazná a zjavne globálna, nie je jedinou, ktorá sa podieľa na propagácii amerických hodnôt, ideí, postojov, správania, morálky a noriem prakticky po celom svete.

Z neaudiovizuálnej kultúry ponúkame prípady McDonald's, Coca-Coly a modrých džínsov, ktoré sa taktiež stali symbolmi amerického životného štýlu.

História kokakoly siaha do roku 1886, kedy lekárnik John S. Pemberton prvýkrát namiešal zmes ochutených sirupov, pridal sódu a vytvoril tak tento nápoj. Spočiatku nebol veľmi úspešný. Až keď v roku 1891 Asa Candler skúpil všetky práva na výrobu kokakoly, začala sa jej cesta na globálne výslnie. Začala sa rýchlo tešiť domácej oblúbe. V priebehu 20 rokov bolo v USA vybudovaných približne sto plniacich závodov, ktoré mali napĺňať dopyt domáceho trhu. Okrem toho však úspech firmy posilnila aj pozícia kultúrnej ikony, ktorú kokakola rýchlo získala vďaka jednoznačne rozoznateľnému logu posilnenému ikonickým tvarom fľaše. To zabezpečilo, že všetci na prvý pohľad vedeli, že dotyčný pije kokakolu, čo bolo ďalším z mnohých úspešných marketingových ťahov. Novinkou, ktorú spoločnosť predstavila v roku 1933 na svetovej výstave v Chicagu, bol automatický dávkovač nápojov, ktorý znamenal revolúciu, pretože preskočil potrebu „miešača“ nápoja a zákazníci si mohli svoj nápoj načapovať sami. Tým sa výrazne zväčšil objem predaných nápojov. (Pendergrast, 2013)

Spoločnosť Coca-Cola pri budovaní svojho mena ako kultúrnej ikony využila aj ďalšie nástroje. Prakticky stvorila Santa Clausa takého, ako ho poznáme dnes. Pred rokom 1931 bol Santa Claus zobrazovaný v rôznych podobách – vysoký chudý muž, severský lovec s kožušinami, biskup, elf – no odkedy Coca-Cola použila na svoju zimnú kampaň starého bradatého muža odetého do červeného plášťa lemovaného bielou kožušinou, ktorému mali deti nechať pri kozube sušienky a pohár kokakoly (aby sa tým posilnili tržby v zimnom období), upevňovala sa táto predstava Santa Clausa nielen u Američanov, ale po celom svete. Ďalším ťahom bolo zavedenie výroby zbierkových predmetov. Prakticky čokoľvek s logom Coca-Cola, či už je to fľaša, pohár, miska, tácka, pero, čiapka alebo čokoľvek iné, má určitú zberateľskú hodnotu. Navyše čím je vec staršia, tým väčšia je aj jej hodnota. V súčasnosti existuje okruh ľudí, ktorí sa obkolesujú týmito predmetmi a doslova z nich žijú. Dalo by sa povedať, že Coca-Cola sa stala subkultúrou. Celá táto snaha napokon veľmi úzko prepojila sytený nápoj so samotnou podstatou Ameriky a kokakola sa stala nielen nápojom, ale kultúrnou ikonou exportujúcou kúsok Ameriky do sveta. (Pendergrast, 2013)

Podobne ako Coca-Cola aj McDonald's sa stal jedným z najpoprednejších reprezentantov americkej populárnej kultúry. Jeho zlaté oblúky na vyše 39 tisícoch pobočkách v krajinách po celom svete sú tak isto ľahko identifikovateľné ako americká zástava. McDonald's vyrástol na americkej záľube v motoristike, kde jeho rozvoju výrazne napomohli „drive through“ prevádzky. Veď čo by mohlo byť viac americké, ako nemusieť vystúpiť z auta ani na to, aby sa človek mohol najesť?

McDonald's bol založený na princípe poskytovania rýchleho, žiadaného a lacného jedla a nápojov. Samotná idea nebola ničím novým, v USA

existovalo už skôr viacero reštaurácií na podobnom princípe. Keď sa však Ray Kroc pridá do partnerstva McDonald's, ktorý predával cheeseburgery za 15 centov, odštartoval tým novú éru rýchleho občerstvenia. Keď v roku 1955 vstupovali franchisanti McDonald's na americký trh, museli sa v prvom rade vyrovnáť s konkurenciou ako Burger King, Steak 'n' Shake, Carl's Jr. a ďalšími spoločnosťami ponúkajúcimi podobné služby. McDonald's využil vo svoj prospech niekoľko faktorov. Vyberal si vhodné, ľahko dostupné miesta – väčšinou pri diaľniciach, poskytoval dostatočné parkovacie kapacity, využíval praktiky pásovej výroby, čím zabezpečil rýchly výdaj jedla, ktoré bolo zároveň veľmi lacné. Už o osem rokov od svojho počiatku predal svoj miliardtý hamburger. V roku 1968 otvoril prevádzku číslo tisíc. V roku 1972 dosiahol predaj hodnotu 1 miliardy dolárov. (Jackle – Sculle, 1999)

Ďalším z pilierov úspechu spoločnosti sa stalo časté inovovanie podávaných jedál na základe požiadaviek trhu. Napríklad kvôli poklesom tržieb v piatky v oblastiach so silným zastúpením katolíkov bol do menu pridaný Filet-O-Fish – rybí sendvič. Odpoveďou na nespokojnosť pracovníkov oceľiarň s veľkosťou porcie bol dnes charakteristický Big Mac. Na podobnom princípe boli pridané raňajkové Egg McMuffin, detské Happy Meal, kuracie Chicken McNuggets alebo ponuka šalátov. Týmto počínom sa reťazcu podarilo nielen udržať si stálych zákazníkov, ale neustále priťahovať aj nových. Výrazným a značne úspešným marketingovým ťahom bola aj zmena maskota v roku 1963, kedy Speedee man-a nahradil klaun Ronald McDonald, ktorý sa stal tvárou reprezentujúcou amerikanizmu. Ďalším dôležitým prvkom upevňujúcim americkosť a rozpoznateľnosť McDonald's je využitie Gateway Arch v logu spoločnosti. Gateway Arch v St. Louis, známa tiež ako Brána na západ, je pamätníkom pripomínajúcim expanziu Spojených štátov smerom na západ. Tiež je oficiálne dedikovaný americkému ľudu. Spočiatku tento oblúk McDonald's zapracovával priamo do budov, neskôr sa preniesol do charakteristického znaku dvoch oblúkov formujúcich písmeno M, ktorý sa postupne stal symbolom americkosti a jednej z hlavných globalizačných síl súčasnosti. (Jackle – Sculle, 1999)

Pravdepodobne menej zjavným, no napriek tomu silným nositeľom americkej kultúry sú aj modré džínsy. Síce rifľovina existovala už pred príchodom Leviho Straussa do USA, jeho skrachovaná snaha predávať banícke potreby v Kalifornii počas zlatej horúčky ho viedli k jej dnešnému typickému využitiu. V roku 1871 sa spojil s miestnym krajčírom Jacobom Davisom, ktorý vymyslel pridať medené nity na vrecká a ďalšie oslabené miesta, čím posilnil pevnosť a výdrž nohavíc – tak vznikli Leviho Straussove modré džínsy. Vďaka svojej odolnosti sa stali obľúbeným kusom odevu pracujúcej triedy – baníkov, farmárov, pracovníkov v továrňach a podobne. Ako typicky americký odev boli prezentované aj vo filmoch, kde všetci kovboji nosili zásadne modré džínsy, čím sa utvrdila ich príslušnosť k americkej kultúre. (Stromberg, 2011)

Spočiatku však neboli módnym oblečením. Ich prechod z pracovného odevu na každodenný začal v 50. rokoch 20. storočia. Bítnici odmietali formálny štýl obliekania zosobnený šedým flanelovým oblekom, a preto si osvojili modré džínsy ako znak odporu voči konformnej spoločnosti a ich životnému presvedčeniu. „Tradiční“ Američania začali odpor voči tomuto správaniu. Školy a úrady vyžadovali dodržiavanie dress kódu, polícia vnímala mladých v džínsoch ako potenciálnych výtržníkov, televízia a filmy posilňovali tradičné hodnoty a zobrazovali konformnú mládež správajúcu sa podľa požiadaviek ich rodičov. Tak sa nosenie džínsov stalo politickým aktom vyjadrujúcim osobný postoj a odpor voči zaužívaným pravidlám. Postupne sa džínsy začali dostávať od bítnikov a nekonformistov k širokým masám amerického ľudu, prevažne medzi študentov. Stali sa symbolom slobody a uvoľnenia spoločenských a kultúrnych pomerov. V 70. rokoch si módnym priemysel uvedomil miesto, aké zaujali modré džínsy a začal ich vo väčšej miere zakomponovávať do svojej ponuky. To, čo začalo ako technické riešenie problému kalifornských zlatokopov, sa stalo americkou ikonou reprezentujúcou individualizmus, osobnú slobodu a rebéliu. Tak sa aj z džínsov stal ďalší komponent v globálnej mozaike amerického populárneho ekosystému. (Gordon, 1991)

Historické podmienky, politické zriadenie, ekonomická situácia, národnostné zloženie, podnikavý duch, marketingové nástroje, technický pokrok a celosvetová situácia mali všetky výrazný vplyv na formovanie americkej populárnej kultúry. Práve kombináciou všetkých týchto faktorov sa z nej stala globálna sila, ktorá dnes viac ako inokedy ovplyvňuje kultúry po celom svete a stala sa jednou z hlavných globalizačných síl vo všeobecnosti.

Americká populárna kultúra na globálnom trhu. Napriek tomu, že svetová populárna kultúra je rôznorodá a zastúpenie v nej majú populárne kultúry rôznych krajín, je to práve americká, ktorá získala v priebehu rokov výrazné zastúpenie v globálnom meradle. V tejto kapitole sa budeme venovať tomu, do akej miery je americká populárna kultúra globálne poprednou, uvedieme príklady, ako jej jednotlivé sféry navzájom interagujú a popíšeme, ako sa vybraná skupina amerických spoločností stala dominantnou pri vytváraní globálnej populárnej kultúry.

Americkí tvorcovia audiovizuálnej kultúry sa spoliehajú na tri základné faktory úspechu, ktoré sa v priebehu rokov ukázali byť extrémne efektívne. Sú nimi synergia, konvergencia a interakcia. Synergia sa prejavuje v diverzifikácii odbytísk, ktorými jednotlivé spoločnosti disponujú. Napríklad filmové spoločnosti vlastnia okrem samotných štúdií na výrobu filmov aj rádiové stanice, televízne stanice, budovy kín a divadiel. Tým zabezpečujú kompaktnú marketingovú stratégiu a zvýšenie ziskov z predaja. Konvergencia znamená združovanie spoločností, predovšetkým však ide o skupovanie menších spoločností obrovskými konglomerátmi. Týmto spôsobom sa vo filmovom priemysle USA vyprofilovalo päť gigantov, ktorí prakticky ovládajú domáci trh

a majú výrazný vplyv aj na celosvetový. Sú to Disney, Comcast, Sony, AT&T a Viacom/CBS. Interakcia s masami plní podobnú úlohu ako synergia, a teda zabezpečuje zlepšenie marketingovej komunikácie a zvýšenie predaja nielen samotných produktov, ale aj doplnkových predmetov. (Crothers, 2021)

Asi najlepším príkladom využívania týchto síl je spoločnosť Disney, ktorá sa stala pravdepodobne svetovou jednotkou v šírení americkej populárnej kultúry. V súčasnosti vlastní niekoľko filmových štúdií (Walt Disney Pictures, Pixar Animation Studios, Blue Sky Animation, Marvel Studios, 20th Century...), hudobných štúdií (Buena Vista, Fox Music, Hollywood Records, Mad Muppet Melodies...), televíznych staníc (ABC, Hulu, Disney Channel, National Geographic, History networks...) a tiež aj viacero knižných a novinových vydavateľstiev či divadelných produkcií. Špecifickým pre túto spoločnosť je Disneyland, ktorý vybudovali ako kamennú verziu nehmateľných filmov. V ňom sa môžu deti i dospelí stretnúť naživo so svojimi obľúbenými postavami z filmového multiverza vlastneného spoločnosťou Disney. Keď to premietneme do konkrétnych produktov populárnej kultúry, tak Disney vlastní Avengerov aj Star Wars – dve najpopulárnejšie filmové série, ktoré poznajú obyvatelia takmer všetkých krajín. Okrem toho vlastní aj Toy Story, Hľadá sa Nemo, Pirátov Karibiku, Simpsonovcov alebo Avatara, ktorý bol najzárobkovejším filmom v histórii, pokiaľ ho nepredbehol film Avengers: Endgame – tiež produkt Disney. Zároveň každé z vyššie spomenutých odbytísk má súčasť, ktorá sa venuje synergii s ostatnými súčasťami korporácie. Tým sa zabezpečuje dokonalá koordinácia propagačných taktík a zisky z predajov filmov, kníh, časopisov, vstupeniek, hračiek a ďalších predmetov dosahujú astronomické hodnoty. (Crothers, 2021)

Ďalším nástrojom na dosiahnutie globálnych rozmerov, ktorý využíva prevažne neaudiovizuálna americká populárna kultúra, je franchising. Síce táto forma podnikania vznikla pôvodne vo Francúzsku, svoj pravý potenciál objavila až v Spojených štátoch. Ide o spôsob, kedy franchisor, teda majiteľ licencie na výrobu a predaj, odovzdáva svoje overené postupy a metódy novému podnikateľovi a rozširuje tak svoje firemné impérium. Prvým úspešne franchisovaným produktom bola Coca-Cola, no neskôr sa rozšíril aj do iných podnikateľských oblastí. Takýto spôsob fungovania využívajú dnes v USA viaceré svetoznáme značky, či už v stravovaní (McDonald's, Subway, Wendy's, KFC), ubytovaní (Holiday Inn, Hilton, Sheraton, Marriott), automobilovom (Hertz, Western Auto), odevnom (Gap, Macy's, Burlington, 21 Century) alebo inom z mnohých odvetví. S tým je úzko spojený aj výrazný branding predávaných produktov. K budovaniu značky pomáhajú aj všadeprítomné logá, nachádzajúce sa na pohároch, tričkách, autách, nádobách, uterákoch atď, ktoré robia zo zákazníka ďalšiu chodiacu reklamu. Spolu s produktom si teda zákazníci kupujú aj filozofiu spoločnosti a pomáhajú ju šíriť ďalej. (Shook – Shook, 1993)

Zhodnotiť celkovú pozíciu americkej populárnej kultúry na globálnej úrovni je náročné predovšetkým z dvoch dôvodov. Jedným z nich je fakt, že

so zreteľom na faktor synergie sa jednotlivé oblasti navzájom premiešavajú a vytvárajú tak jeden komplexný celok, v ktorom jedna časť bez druhej nemá samostatné relevantné postavenie. Navyše tu nejde len o synergiu v rámci jedného konglomerátu ako v prípade Disney, ale o prepájanie a spoluprácu rôznych spoločností naprieč celým spektrom tvorcov populárnej kultúry (napr. postavičky momentálne najobľúbenejších filmových hrdinov v Happy meal). Druhým dôvodom je, že v niektorých prípadoch je problematické určiť, či daný produkt je alebo nie je americký. Napríklad ak je film vytváraný v medzinárodnom prostredí, s medzinárodným hereckým obsadením, so zápletkou, v ktorej absentuje akákoľvek špecifická kultúrna hodnota, je náročné pripísať takýto produkt akejkoľvek konkrétnej populárnej kultúre. V tomto prípade by sa dalo na problém pozerieť napríklad z hľadiska financovania, miesta výroby a podobne, avšak ani to nevyrieši všetky problémy spojené s klasifikáciou. Preto namiesto všeobecného zhodnotenia celej americkej populárnej kultúry poskytneme zhodnotenie vybraných oblastí, ktoré reprezentujú americkú kultúru po celom svete a sú silnými globalizačnými faktormi.

Americké filmy boli už od svojich počiatkov globálnym fenoménom. Už štúdiá z roku 1930 zistila, že v 16 krajinách bol podiel premietaných filmov z amerických dielní priemerne až 75 %. V roku 1960 bolo až 90 % premietacieho času na svete venovaného americkým filmom. V roku 2002 tento podiel klesol na 73 %, čo je však stále pozoruhodné množstvo. Ďalšia štúdiá z roku 2011 zistila, že 24 z 31 skúmaných krajín zarobilo viac ako 50 % tržieb z amerických filmov. Výnimkou boli iba India, Čína, Francúzsko, Japonsko, Južná Kórea, Turecko a Egypt. Tiež zistila, že všetkých 20 najzárobkovejších filmov toho roku bolo aspoň čiastočne vyprodukovaných Hollywoodom. 13 z nich bolo čisto hollywoodskej produkcie. (Crothers, 2021)

Keď sa pozrieme na zoznam 10 filmov, ktoré predali najviac lístkov, nájdeme tam nasledujúce filmy – *Odviata vetrom*, *Hviezdne vojny*, *Za zvukov hudby*, *E. T. – Mimoszemšťan*, *Titanic*, *Desať Božích príkázaní*, *Čeluste*, *Doktor Živago*, *Exorcista* a *Snehulienka* a sedem trpaslíkov. Všetky tieto filmy sú klasické hollywoodske trháky, možno okrem filmu *Desať Božích príkázaní*, ktorému ale americký nádech pridáva hlavná postava Mojžiša stvárnená ikonickým hercom Charltonom Hestonom. Koniec koncov na preukázanie popredného postavenia USA nemusia všetky filmy byť americké, stačí, keď ich bude väčšina, čo rozhodne aj je. V online svete boli nelegálne najstahovanejšími filmami za rok 2019 *Avengers: Nekonečná vojna*, *Captain Marvel*, *Aquaman*, *Shazam* a *Ant-Man a Wasp*. Teda aj ľudia, ktorí nechcú platiť za pozeranie filmov, chcú pozerieť americké filmy. (Ashton, 2019)

Hudba sa od filmov líši tým, že je jej omnoho viac. Zatiaľ čo film trvá približne 1,5 až 2 hodiny a trvá aj niekoľko rokov, kým ho filmové spoločnosti vyprodukujú, pesničky zvyčajne trvajú cca 3,5 minúty a ich produkcia netrvá až tak dlho. Vzhľadom na to je hudba žánrovo pestrejšia a nájdú v nej uplatnenie interpreti z rôznych kultúr, jazykov či subkultúr. Napriek tomu sa

aj v tejto oblasti americkí tvorcovia tešia veľkej obľube. Ferreira a Waldfogel skúmali najpredávanejších interpretov medzi rokmi 1960 a 2007. Išlo dokopy o 23 377 interpretov a 68 283 skladieb z 22 krajín, ktoré reprezentovali 98 % predaja v hudobnom priemysle. Zistili, že väčšina krajín preferuje hudbu domácich autorov v domácom jazyku. Okrem toho však identifikovali 6 krajín, ktoré sa často objavovali v rebríčkoch všetkých krajín, a teda majú tendenciu byť globálne obľúbenejšie než iné. Jednou z nich boli, samozrejme, aj Spojené štáty. Tiež zistili, že medzi rokmi 2001 a 2007 sa 31 interpretov objavilo v rebríčkoch aspoň 18 krajín súčasne. Z nich 23 bolo Američanov. Z ostatných 8 všetci tvorili v žánroch rock, country a hip-hop, i keď ovplyvnenými lokálnymi kultúrami. (Ferreira – Waldfogel, 2014)

Keď sa na hudobný priemysel pozrieme z hľadiska žánru, americká dominancia je omnoho zjavnejšia. Napríklad všetkých 10 najpredávanejších štúdiových albumov histórie je v žánroch rock, hip-hop, country alebo v ich pop verzii – Thriller (Michael Jackson), Back in Black (AC/DC), Bat out of Hell (Meat Loaf), Dark Side of the Moon (Pink Floyd), Rumours (Fleetwood Mac), Come On Over (Shania Twain), Led Zeppelin IV (Led Zeppelin), Bad (Michael Jackson), Falling into You (Celine Dion) a Hotel California (The Eagles). Pri 10 najpredávanejších interpretoch je tento vzor viditeľný taktiež – the Beatles, Elvis Presley, Michael Jackson, Madonna, Elton John, Garth Brooks, U2, Mariah Carey, The Eagles a Celine Dion. (Statista, 2016)

Keď sa pozrieme na streamovanú hudbu, nájdeme silnejšie zastúpenie hip-hopu. Na základe Spotify, najrozšírenejšej streamovacej platformy, sú najstreamovanejšie skladby Shape of You (Ed Sheeran), Rockstar (Post Malone ft. 21 Savage), One Dance (Drake ft. Wizkid a Kyla), Closer (The Chainsmokers ft. Halsey), Thinking Out Loud (Ed Sheeran), God's plan (Drake), Dance Monkey (Tones and I), Sunflower (Post Malone a Swae Lee), Havana (Camila Cabello ft. Young Thug) a Perfect (Ed Sheeran). Síce nie všetci interpreti sú americkí, ale žánre, v ktorých tvoria, sú. Tvorcovia po celom svete si osvojili a pretvorili americké formy a vytvorili tým globálne obecnstvo pre americkú hudbu. (Infoplease 2020)

Na otvorenie európskeho televízneho trhu zareagovali americkí tvorcovia okamžite. Podiel americkej tvorby v európskych televíziách sa zvýšil zo 49 % v roku 1988 na 53 % v roku 1991. Napríklad v komerčnej TV Nore bolo v týchto rokoch 100 % filmov amerických. Švédska TV3 vysielala 81 % amerických filmov, francúzske a talianske stanice 73 %. Popri tom sa podiel domácej tvorby znížil asi o 10 %. Zároveň podiel amerických seriálov dosahoval 83 %. (Faultline, 2014) V roku 2019 dosiahla americká tvorba podiel na trhu v Európskej únii 68,7 %, zatiaľ čo domáce európske filmy dosiahli len 25,7 %. (Navarro, 2021)

Výskum najobľúbenejších amerických seriálov z roku 2015 taktiež poukazuje na významný vplyv americkej televíznej tvorby. Napríklad v Južnej Afrike je najobľúbenejším seriálom Ako som spoznal vašu matku a Moderná

rodina, v Nemecku sú to CSI a NCIS, v Rumunsku CSI: New York a Klamári, v Maďarsku Mentalista a CSI: Miami, v Brazílii Čierny zoznam a Pod kupolou, v Argentíne Simpsonovci a Pohotovosť, v Kanade Teória Veľkého tresku a Quantico. (Adalian, 2015)

Od roku 2015 však začalo byť náročnejšie zhodnotiť celkovo najobľúbenejšie programy kvôli nástupu streamovacích platforiem ako HBO Max, Netflix alebo Hulu. Ako príklad však môžeme uviesť najsledovanejšie filmy a seriály na platforme Netflix, ktorá je momentálne najväčšou streamovacou doménou. V top 10 najsledovanejších seriáloch sa nachádza Bridgerton, Lupin, Zaklínač, Sex/Život, Stranger Things, Money Heist, Pán tigrov, Dámsky gambit, Sweet Tooth: Chlapec s paroží a Emily in Paris. Z týchto sú všetky okrem Money Heist (Španielsko) produkováné alebo koprodukováné (Lupin, Zaklínač) v Spojených štátoch. Medzi najsledovanejších 10 filmov patrí Extraction, Bird Box, Spenser Confidential, 6 Underground, Murder Mystery, The Old Guard, Enola Holmes, Project Power, Army of the Dead a Fatherhood. Všetkých 10 filmoch je čisto americkej produkcie. Toto však môže byť sčasti zavádzajúce, keďže Netflix je americká platforma, a teda do popredia dáva vlastnú (americkú) tvorbu. (Sherman, 2021)

V oblasti neaudiovizuálnej kultúry popredné postavenie americkej populárnej kultúry dokladuje aj rebríček najväčších franchisingových spoločností podľa ročného obratu – McDonald's, 7-Eleven, KFC, Subway, Burger King, Hertz, Ace Hardware, Circle K, Pizza Hut, Wendy's. Všetky z top 10 majú základňu v USA. (Whichfranchise, 2021)

McDonald's otvoril svoju prvú prevádzku za hranicami USA v roku 1967 v Kanade. Nasledovali Japonsko, Austrália a Holandsko v roku 1971. Do južnej Ameriky sa dostal v roku 1979 pobočkou v Brazílii. Africké brány otvorila prevádzka v Maroku spustená v roku 1992. V roku 1996 prenikol aj za bývalú železnú oponu a Bielorusko sa stalo stou krajinou, v ktorej McDonald's prevádzkoval svoj biznis. Asi najväčším kultúrnym úspechom McDonald's bolo otvorenie prevádzok v Moskve a v Pekingu – centrách bývalých najväčších ideologických nepriateľov liberalizmu a demokracie USA. V roku 2009 sa už 55 % prevádzok nachádzalo mimo USA a v súčasnosti je už 55 % tržieb produkovaných medzinárodne. Kľúčom ku globálnemu úspechu bola jeho adaptabilita. V každej krajine sa prevádzky prispôbovali lokálnym pomerom – upravili jedálny lístok, aby spĺňal podmienky pre košer aj halal reštaurácie, upravili zloženie oleja na vyprážanie, z ktorého odstránili hovädzí tuk, aby vyhovel hinduistom v Indii, v Nemecku začali čapovať pivo, v Taliansku podávajú espresso a cestoviny, v Turecku jogurtové nápoje, v Japonsku teryaki burgre, v Nórsku sendviče s grilovaným lososom, v Rio de Janeiro servírujú Big Mac so šampanským a v Karakase hostesky usádzajú hostí za stôl a nosia im objednávky. Popri tom zároveň menia stravovaciu kultúru na celom svete. Či už ide o státie v rade, usmievavý personál alebo hygienické štandardy, všetkým sa museli prispôbiť aj ostatné lokálne prevádzky. (Crothers, 2021)

Rast Coca-Coly bol od jej počiatkov medzinárodný. Už v roku 1900 dostala prvú zákazku od Spojeného kráľovstva. Do roku 1920 už mala fľaškovacie podniky na Kube, v Paname, Puerto Ricu, Filipínach, Guame, Kanade a Francúzsku. V roku 1928 poslala na Olympijské hry tisíc prepraviek, čím začala dlhoročnú vzájomnú spoluprácu. Na konci 30. rokov sa už kokakola plnila v 44 krajinách. Toto číslo sa do 30 rokov zdvojnásobilo. Jej expanzia neutíchla ani počas svetových vojen. Generál Dwight Eisenhower v roku 1943 požiadal spoločnosť o doručenie 3 miliónov fliaš a materiál na postavenie 10 fľaškových závodov v severnej Afrike. Coca-Cola ich napokon postavila 64, vrátane odľahlých oblastí ako napr. Nová Guinea. Vojaci počas vojny vypili približne 5 miliárd fliaš kokakoly a na sklonku vojny už boli všetci, ktorí prišli do styku s americkým vojskom, zoznámení aj s týmto nápojom. V súčasnosti ponúka Coca-Cola 3500 druhov sytených aj nesýtených nápojov vo viac ako 200 krajinách sveta. Pod túto značku patria nápoje ako Dasani, Gold Peak, Honest Tea, SmartWater, Vitaminwater, Fanta, Sprite, Costa Coffee a ďalšie. Za jeden deň predá 1,8 miliardy fliaš rôznych nápojov, čo robí ročný obrat 33 miliárd dolárov. (Pendergrast, 2013)

Coca-Cola vo veľkej miere využíva marketingovú stratégiu „product placement“ (umiestňovanie svojich produktov a značky do filmov a seriálov). Prvýkrát sa vo filme objavila už v roku 1933 a odvtedy ju diváci mohli zazrieť vo viacerých kultových filmoch, ako napríklad Bonnie a Clyde, Čeluste, E. T. – Mimozemšťan, Deň nezávislosti a podobne. V roku 2012 mala Coca-Cola najvyššie hodnotený product placement z hľadiska času na obrazovke, počtu filmov, počtu zobrazení a úspechu filmu. Okrem toho výrazne spolupracuje aj s inými reťazcami – je výhradným dodávateľom nápojov do McDonald's, Subway alebo Burger King, čo jej pomáha ďalej sa šíriť do sveta. Najnovším spojením je spolupráca s Microsoftom, ktorý chce z atmosféry vysávať CO₂, z ktorého bude následne Coca-Cola produkovať nápoje. (Pendergrast, 2013)

Záver. Síce americká populárna kultúra zastáva už v súčasnosti poprednú pozíciu v globálnom meradle, svoje snahy o posilnenie postavenia a získanie ďalších a ďalších zákazníkov nielen že nezmierňuje, ale priam pritvrdzuje. Príkladom môže byť aj snaha NFL o spopularizovanie amerického futbalu v Európe. Marketing Super Bowlu dosahuje astronomické hodnoty, niektoré ligové zápasy amerických mužstiev sa odohrávajú v európskych metropolách, aby boli bližšie nádejným priaznivcom a tiež vznikajú snahy o vytvorenie prvého európskeho tímu so základňou v Londýne.

Skúmané oblasti predstavujú len časť z gigantického kolosu americkej populárnej kultúry. Dali by sa nájsť aj ďalšie príklady globálnej prítomnosti tejto kultúry. Treba však tiež pamätať na to, že nejde len o jednotlivé spoločnosti či oblasti, ale že všetky navzájom spolupracujú a sú poprepájané do tých najhlbších vrstiev, aby spolu propagovali americké hodnoty, sny, normy a morálku, ktoré vytvoria živnú pôdu pre ďalší rozvoj ich podnikania.

Americká populárna kultúra počas svojho vývoja prekonala mnoho prekážok a dokázala sa vyrovnáť s najrôznejšími situáciami. V súčasnosti ale nastáva ďalšia z jedinečných situácií, ktorej sa musí aj ona prispôbiť. Tou zmenou je digitálna revolúcia, ktorá v posledných dvoch desaťročiach ovplyvnila všetky oblasti života miliárdam ľudí po celom svete. Zatiaľ sa zdá, že tvorcovia populárnej kultúry v USA sa chopili tejto novej éry a jej nových možností ako príležitosti pre podporu svojich aktivít. Len čas však ukáže, ako veľmi nápomocná, či naopak devastačná, bude nakoniec digitálna éra pre globálnu populárnu kultúru.

Literatúra:

- ADALIAN, J. *The Most Popular U.S. TV Shows in 18 Countries Around the World*. 2015 [online]. (cit. 16-09-2021) Dostupné na: <https://www.vulture.com/2015/12/most-popular-us-tv-shows-around-the-world.html>.
- ASHTON, W. *The 10 Movies That Sold The Most Tickets*. 2019. [online]. (cit. 13-09-2021) Dostupné na: <https://www.cinemablend.com/news/2477203/the-10-movies-that-sold-the-most-tickets-avatar-and-avengers-endgame-dont-make-the-cut>.
- BRITANNICA. *Popular music*. 2021a. [online]. (cit. 10-09-2021) Dostupné na: <https://www.britannica.com/place/United-States/Popular-music>.
- COOK, D. *History of film*. 2021. [online]. (cit. 10-09-2021) Dostupné na: <https://www.britannica.com/art/history-of-the-motion-picture/Edison-and-the-Lumiere-brothers>.
- CROTHERS, L. *Globalization & american popular culture*. Lanham : Rowman & Littlefield. 2021.
- FAULTLINE. *There's NOTHING on TV in Europe – American video DOMINATES*. 2014. [online]. (cit. 10-09-2021) Dostupné na: https://www.theregister.com/2014/07/21/us_video_even_more_dominant_as_european_initiatives_fail/.
- FERREIRA, F. – WALDFOGEL, J. *Pop Internationalism: Has Half a Century of World Music Trade Displaced Local Culture?* In *The Economic Journal* Vol. 123 Issue 569. 2013.
- GORDON, B. *American Denim: Blue Jeans and Their Multiple Layers of Meaning*. In CUNNINGHAM, P. – VOSO, S. *Dress and Popular Culture*. Bowling Green State University Popular Press. 1991.
- INFOPLEASE. *Top 10 Most Streamed Songs*. 2020 [online]. (cit. 14-09-2021) Dostupné na: <https://www.infoplease.com/arts-entertainment/music/top-10-most-streamed-songs>.
- JACKLE, J. A. – SCULLE, K. A. *Fast Food: Roadside Restaurants in the Automobile Age*. The Johns Hopkins University Press. 1999.
- KIDD, D. *Popular culture*. 2021. [online]. (cit. 07-09-2021) Dostupné na: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0193.xml>.
- MONDELLO, B. *Remembering Hollywood's Hays Code, 40 Years On*. 2008. [online]. (cit. 11-09-2021) Dostupné na: <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=93301189&t=1632414316324>
- NAVARRO, J. G. *market share of films distributed in the European union in 2019, by country of origin*. 2021. [online]. (cit. 21-10-2021) Dostupné na: <https://www.statista.com/statistics/572603/film-industry-market-share-by-country-of-origin-eu/>
- PENDERGRAST, M. *For God, Country & Coca-Cola*. Basic Books. 2013.

- SHERMAN, A. *Netflix unveils its TOP TEN most watcher TV series and movies EVER*. 2021. [online]. (cit. 21-10-2021) Dostupné na: <https://7news.com.au/entertainment/netflix-unveils-its-top-ten-most-watched-tv-series-and-movies-ever-c-4110519>
- SHOOK, C. – SHOOK, R. L. *Franchising: The Business Strategy That Changed the World*. Prentice Hall Direct 1993.
- STATISTA. *Top-selling artists worldwide from 1954 to 2016, based on certified sales*. 2016 [online]. (cit. 13-09-2021) Dostupné na: <https://www.statista.com/statistics/271174/top-selling-artists-in-the-united-states/>
- STROMBERG, J. *The Origin of Blue Jeans*. 2011. [online]. (cit. 11-09-2021) Dostupné na: <https://www.smithsonianmag.com/smithsonian-institution/the-origin-of-blue-jeans-89612175/>.
- WAGNLEITNER, R. *Coca-Colonization and the Cold War*. The University of North Carolina Press. 1994.
- WHICHFRANCHISE. *The Top 10 Biggest Franchises in the World*. 2021. [online]. (cit. 14-09-2021) Dostupné na: <https://whichfranchise.co.za/the-top-10-biggest-franchises-in-the-world/>.

Kontakt:

Mgr. Ján Válek
KMKaT FF UKF v Nitre
Štefánikova 67
949 74 Nitra
E-mail: jan.valek@ukf.sk

Subkultúry súvisiace so športom so zameraním na slovenské futbalové prostredie – Ultras ŠK Slovan Bratislava

Jeremiáš Straka

Kľúčové slová: Subkultúra, Kontrakultúra, Fanúšik, Ultras, Hooligans, ŠK Slovan Bratislava

Key words: Culture, Subculture, Counterculture, Fan, Ultras, Hooligans, ŠK Slovan Bratislava

Abstract: Football is one of the sports that is performed but also watched by a large number of people around the world. For this reason, it is the place of origin of various subcultures. In the presented article we focus on a specific group-subculture of ultras ŠK Slovan Bratislava. We present the historical development, structural division, rules and possible sanctions, intergroup relations and specific symbols of the given group-subculture. We also focus on behaviors before, during and after a sporting event, which in this case is a football match. Based on the information obtained, we evaluate individual manifestations so that it is possible to distinguish whether they are manifestations of subculture or counterculture

Úvod. Futbal sa predovšetkým v niekoľkých posledných desaťročiach stal spoločenským a športovým fenoménom zasahujúcim do masovej kultúry ako príťažlivý spôsob diváckeho zážitku. V súčasnosti sa pravdepodobne nachádza na vrchole celosvetovej popularity, keď prakticky každý národ sleduje

a zároveň hrá túto hru, ktorá má svoje počiatky už v stredoveku. Ak nebola v dobe zrodu tohto športu k dispozícii lopta, tak sa mnohokrát používali lebky zvierat, vo výnimočných prípadoch aj ľudské lebky. Táto hra bola značne divoká, pričom pravidlá boli využívané iba v minimálnej miere. Bola v nej vysoká miera násilia, ktorá občas vyústila až v smrť alebo vážne zranenie. Keď bola v Anglicku založená prvá futbalová asociácia, v roku 1863, jej úplne prvým opatrením bolo pokúsiť sa v čo najvyššej miere minimalizovať násilie na hracej ploche. V prvej polovicike 20. storočia sa futbal rozšíril aj na európsky kontinent a zároveň do Latinskej Ameriky, neskôr do Afriky a Ázie. Profesionálnym športom je od roku 1885, no neoficiálne už ním bol oveľa skôr. V roku 1904 bola založená FIFA – Fédération Internationale de Football Association, ktorá je až do súčasnosti riadiacim orgánom pre futbal, futsal a plážový futbal. Aktuálne reprezentuje v 211 krajinách sveta. (fifamuseum.com, 2021) Podľa dostupných údajov, posledné majstrovstvá sveta vo futbale, ktoré sa konali v roku 2018 v Rusku, sledovalo doma v televízii 3,262 miliardy ľudí, pričom ďalších približne 309,7 milióna ľudí sledovalo futbalové zápasy v baroch a reštauráciách. Počas všetkých 64 zápasov bolo na zápasoch prítomných dohromady 191 miliónov návštevníkov. (fifa.com, 2021) Práve v tejto súvislosti sú reflektované rôzne dynamické vzájomné vzťahy športu a spoločnosti, medzi ktoré patrí nepochybne aj problematika týkajúca sa fanúšikovstva, resp. subkultúr ultras či hooligans.

Cieľom predkladaného článku¹ je prezentácia a analýza subkultúry ultras v slovenskom futbalovom prostredí. Zameriame sa na konkrétnu skupinu ultras podporujúcu Športový klub Slovan Bratislava. Zaoberať sa budeme najmä hodnotiacimi kritériami, na základe ktorých sme mohli dospieť k rôznym záverom. Venujeme sa tiež historickému vývoju, štruktúre, pravidlám a sankciám, medziskupinovému vzťahom a špecifickým symbolom skúmanej skupiny. Zároveň sa venujeme aj analýze správania sa skupiny pred, počas a po športovom podujatí, ktorým je v našom prípade majstrovský futbalový zápas. Na základe takejto analýzy môžeme bližšie určiť, či sa jedná o prejavy subkultúry alebo kontrakultúry, resp. či ide o pozitívne alebo negatívne prejavy subkultúry².

Ciele naplníme predovšetkým prostredníctvom zúčastneného pozorovania na futbalovom zápase a štandardizovaným rozhovorom s aktívnym a bývalým členom skúmanej skupiny ultras. V rámci získavania informácií sme využívali aj knižné či internetové zdroje. Poznatky z uvedených zdrojov sme na základe dôkladného štúdia mohli správne vyselektovať a následne interpretovať. Analýzou vykonaného pozorovania sme dokázali určiť jednotlivé

¹ Príspevok je výstupom projektu UGA grantu č. I/8/2021 s názvom Subkultúra ultras v slovenskom futbalovom prostredí.

² Teoretickému vymedzeniu pojmu subkultúra, kontrakultúra a charakteristike ultras v prostredí športového klubu Žilina sme sa venovali v štúdií Straka, 2020.

prejavy správania. Pri vytváraní záverov sme sa držali vopred stanovených hodnotiacich kritérií.

Hodnotiace kritériá. Ako je už spomenuté, v rámci predkladaného článku budeme hodnotiť prejavy správania ultras ŠK Slovan Bratislava pred, počas a po futbalových zápasoch. Rozlišovať budeme medzi pozitívnymi a negatívnymi prejavmi subkultúry a prejavmi kontrakultúry. Aby bolo možné takýto rozbor vykonať, je potrebné, aby sme vychádzali z vopred stanovených kritérií hodnotenia. Základ týchto kritérií tvoria teoretické východiská, legislatíva Slovenskej republiky a organizačného a návštevného poriadku, ktorý vydal Slovenský futbalový zväz.

Medzi nami vytvorené hodnotiace kritériá, patria teoretické východiská. Tie sa viažu predovšetkým na definíciu pojmov ako je kultúrny vzor a norma a sociálna kontrola. V internetovej encyklopédii, ktorá sa venuje antropológii, sa nachádza veľmi výstižná definícia termínu kultúrny vzor. Tá hovorí, že kultúrny vzor je všeobecne prijímaný systém hodnôt, noriem, spoločenských inštitúcií charakteristických pre danú spoločnosť a kultúru. (is.muni.cz, 2020) Na spomínaný pojem úzko nadväzuje termín „norma“. Radomír Masaryk píše, že normy sú neoddeliteľnou súčasťou spoločenskej existencie a súčasne sú aj jej produktom. Zreteľne predpisujú správanie vyžadované spoločnosťou a predstavujú aj očakávania správania sa v spoločnosti. Riadime sa nimi počas života, preto ich Masaryk označuje aj ako pravidlá. Ich jedinečným a typickým znakom je, že pri ich nedodržiavaní vyvodzuje spoločnosť rôzne tresty – sankcie. Ďalej autor hovorí o dvoch formách noriem. Prvú nazýva zvyklosťami. Táto forma noriem je spoločensky uznávaná, využívaná, avšak nie je žiadnym dôsledným spôsobom vynucovaná. Druhú formu bližšie špecifikuje ako zákony. Tie zreteľne definujú pravidlá a v prípade ich porušenia vyvodzuje spoločnosť rôzne sankcie. (Masaryk, 2013) Pojmu norma sa venuje aj Ján Botík v publikácii Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. Hovorí, že je súčasťou tradičnej kultúry a je nepísaným pravidlom alebo úzusom, prostredníctvom ktorých je zabezpečovaná samoregulácia a kontinuita tradície. Môže mať formu príkazu, zákazu alebo odporúčania a z významového hľadiska má individuálnu, skupinovú alebo celospoločenskú platnosť. (Botík a kol., 1995) S uvedenou definíciou súhlasíme a je potrebné dodať, že prináša informáciu o tom, že norma je nepísaným pravidlom. Z nášho pohľadu je skvelým doplnením pre vyššie uvedenú definíciu od Radomíra Masaryka. Na základe týchto teoretických východísk budeme hodnotiť prejavy správania týkajúce sa nepísaných pravidiel v prostredí futbalových fanúšikov. Pozitívne prejavy správania sú také, ktoré vyjadrujú podporu či poďakovanie pre hráčov svojho klubu alebo poukazujú na identifikáciu sa ako skupiny, prejavy úcty alebo také, ktoré slušným spôsobom vyjadrujú nespokojnosť s futbalovým, ale aj spoločenským dianím. Negatívnymi prejavmi subkultúry je predovšetkým používanie hrubých vulgarizmov na adresu súperových hráčov, mesta súperovho klubu. Prejavmi kontrakultúry sú rasové urážky, politické urážky či urážky voči inštitúciám.

Ďalším, nemenej dôležitým, hodnotiacim kritériom je aj legislatíva Slovenskej republiky. Pre potreby tohto článku budeme využívať najmä znenie zákona 372/1990 §47 s názvom Priestupky proti verejnému poriadku. Znenie spomenutého zákona je dostupné na internetovej stránke www.slov-lex.sk.

Ďalej sú pre potreby písania predkladaného článku dôležité nariadenia týkajúce sa organizačného a návštevného poriadku, ktorý spracoval a vydal Slovenský Futbalový Zväz, pričom využívame piaty a šiesty článok spomenutého dokumentu. V článku 5 sa píše o povinnostiach účastníka a článok 6 uvádza zákazy účastníka futbalového stretnutia. Dokument je sprístupnený na www.futbalsfz.sk.

Historický vývoj ultras ŠK Slovan Bratislava. Podľa zahraničných vzorov z Anglicka, Talianska či Nemecka sa v roku 1988 sformovala pronárodne orientovaná, rebelujúca mládež do zoskupenia ultras a odštartovalo prvé organizované povzbudzovanie ŠK Slovan Bratislava. Krátko na to začali vznikať prvé chorály, klubové suveníry či zástavy. V roku 1989 visela na, v súčasnosti už zbúranom, štadióne s názvom Tehelné Pole prvá významná vlajka, ktorá niesla názov Ultra Fans. V úvode deväťdesiatych rokov už vtedy fungujúca skupina prešla zmenou, prostredníctvom ktorej sa postupne radikalizovala. V roku 1993 bola na derby zápase proti Spartaku Trnava zavesená prvýkrát biela vlajka s nápisom Ultras Slovan Pressburg s dvomi runovými písmenami „s“ uprostred. Za vznikom tejto vlajky stáli ľudia prevažne z krajnej pravej, radikáli a športoví nadšenci. Skupina, ktorá funguje pod rovnakým názvom do dnešných dní, nesie skratku USP – Ultras Slovan Pressburg a jej záujem o mimo futbalové aktivity, ktoré sú známe pod pojmom tretí polčas, naďalej pretrváva. Členovia tejto skupiny pochádzali v drvivej väčšine z prostredia bratislavskej krajnej pravej. Medzi fanúšikov ultras ŠK Slovan Bratislava však vždy patrili aj menej radikálne osoby. Tie sa venovali a v súčasnosti venujú predovšetkým povzbudzovaniu, nácviku a prevedeniu rôznych choreografií a podobným fanúšikovským aktivitám. Týmito skupinami boli napríklad Belasí Fanatici alebo Belasá Šlachta. (ultrasslovan.eu, 2021)

Štruktúra, pravidlá a sankcie, **medziskupinové vzťahy.** Tak, ako väčšina skupín či organizácií, aj ultras ŠK Slovan majú svoju štruktúru. Ich štruktúra je hierarchizovaná. Na čele ultras stojí hlavná skupina, ktorou je v súčasnosti Ultras Slovan Pressburg – USP. Členovia spomenutej skupiny sa sústreďujú na organizáciu ostatných členov pred, počas aj po futbalovom stretnutí. V rámci ultras fungujú rôzne ďalšie skupiny označované ako „divízie“. Rozdelené sú na základe regionálneho, respektíve mestského príslušenstva. Existujú tak divízie Martin, Prievidza, Ružomberok či divízia Považie. V rámci Bratislavy funguje mnoho ďalších skupín, z ktorých je potrebné spomenúť napríklad skupinu Dimitrovka Boys, Stará Garda, Belasí Fotri, Zverina a ďalšie. Jednotlivé skupiny majú na svojom čele hlavného organizátora, ktorý nie je volený. Je ním zvyčajne starší člen skupiny alebo človek s prirodzenými vodcovskými schopnosťami, ktorého ostatní členovia plne rešpektujú. Na futbalových

zápasoch všetci členovia rešpektujú pokyny speakera, ktorý stojí v čele davu a s pomocou megafónu „rozkrikuje“ texty chorálov alebo pokrikov. Nemenej dôležitou súčasťou sú aj bubeníci, ktorí udržiavajú tempo chorálov. Podľa informátora celok ultras tvorí 10% bežných fanúšikov, 70% členov s ultras mentalitou a 20% s mentalitou hooligans. (Informátor 1, nar. 1993)

Ultras Slovan Bratislava má tak, ako aj iné organizované skupiny určené vlastné pravidlá fungovania. Na základe dosiahnutých informácií môžeme tieto pravidlá rozdeliť do dvoch skupín. Sú nimi pravidlá bežného fungovania a pravidlá správania sa počas zápasov, ktoré bližšie určuje kódex fanúšika. (Informátor 1, nar. 1993)

Pravidlá, ako aj sankcie bežného fungovania sú veľmi podobné, ako pravidlá skupiny ultras MŠK Žilina. Najdôležitejším pravidlom je strážiť klubové suveníry, z pomedzi ktorých je najcennejšia vlajka. V prípade straty, alebo odcudzenia hrozia sankcie v podobe dohovoru, fyzického trestu alebo až vyhodenia zo skupiny. Pri určovaní trestu za porušenie tohto pravidla rozhoduje viacero faktorov. Sú nimi okolnosti straty-odcudzenia, ako napríklad strata pod vplyvom alkoholu alebo iných omamných látok, napadnutie početnejšou nepriateľskou skupinou, veľmi záleží na konkrétnom stratenom klubovom suveníre. Ďalším pravidlom, ktoré sa dodržiava je zákaz hovoriť s políciou, resp. s cudzími osobami o internom dianí v skupine. Za porušenie spomínaného pravidla hrozí fyzický trest a vylúčenie zo skupiny. Tretím pravidlom je zákaz používania zbraní pri strete s členmi nepriateľských ultras skupín. Ak niektorý z členov uvádzané pravidlo poruší, nadobúda v skupine status zbabelca, slabocha. Nemenej dôležitým pravidlom je zákaz požívania alkoholických nápojov na výjazdoch. V prípade, že sa nejaký člen dostaví na zraz pred odchodom pod značným vplyvom alkoholu, tak ho zodpovedná osoba nepustí do dopravného prostriedku, prípadne ho aj fyzicky potrestá. Ak sa stane, že niektorý z členov požije nadmerné množstvo alkoholu, pri preprave na „vonkajší zápas“, tak ho zodpovedná osoba nepustí na štadión. (Informátor 1, nar. 1993)

Počas domácich zápasov sa členovia skupiny správajú podľa pravidiel, ktoré určuje Kódex fanúšika. Spomínaný kódex obsahuje 10 pravidiel. Prvé hovorí, že každý divák, fanúšik, člen skupiny ultras či hooligans, ktorý sa počas zápasu nachádza v sektore C – sektor určený výhradne pre domácich priaznivcov – musí dodržiavať pravidlá skupiny ultras a riadiť sa pokynmi počas zápasu. Druhé pravidlo nariaďuje všetkým divákovi v sektore C participáciu na povzbudzovaní domáceho mužstva. Tretí bod kódexu nariaďuje podporu svojho mužstva aj napriek nepriaznivému stavu. Štvrté pravidlo zakazuje pyrotechniku v sektore C a prípadnú vopred povolenú pyrotechniku používa iba skupina ultras. Ďalšie pravidlo hovorí o tom, že každá vyvesená vlajka musí byť umiestnená na vopred určenom mieste. Šiesty bod tohto súboru pravidiel zakazuje fotografovanie a natáčanie počas domácich futbalových zápasov takým osobám, ktoré na to neboli vopred určené. Zároveň

zakazuje aj šírenie fotografií a videí na sociálnych sieťach osobám, ktoré na tento úkon neboli vopred určené. Siedme pravidlo hovorí, že rozkrikovanie kotla má na starosti výhradne speaker. Ďalšie pravidlo zakazuje konzumáciu tvrdého alkoholu všetkým, ktorí majú na sebe nejaké klubové suveníry a nachádzajú sa v sektore C. Nasledovné hovorí, že ak účastník futbalového zápasu nachádzajúci sa v sektore C požíje nadmerné množstvo alkoholu má sa zdržať akýchkoľvek neprimeraných výkrikov narušujúcich povzbudzovanie. Posledný bod „tribúnového“ kódexu informuje, že každá osoba, pre ktorú sú platné uvedené pravidlá, zodpovedá za ich dodržiavanie sama za seba. (ultrasslovan.eu, 2020) V prípade, že niektorý z účastníkov dané pravidlá porušuje, hrozia mu sankcie v podobe fyzického trestu, vyhodenia zo sektora C alebo v miernejších prípadoch dohovor. (ultrasslovan.eu, 2021)

Tabuľka č. 1: Pravidlá a sankcie ultras ŠK Slovan Bratislava

PRAVIDLÁ A SANKCIE ULTRAS ŠK SLOVAN BRATISLAVA	
PRAVIDLÁ	SANKCIE
Strážiť klubové suveníry	Dohovor, fyzický trest, vyhodenie
Zákaz hovoriť s cudzími osobami a políciou	Fyzický trest, vyhodenie
Zákaz používania zbraní	Nadobudnutie statusu zbabelca
Zákaz požívania alkoholu na výjazdoch	Zákaz účasti na výjazde, fyzický trest

Zdroj: Spracované podľa výpovede informátora 1, nar. 1993

Ultras ŠK Slovan Bratislava udržiava dlhodobu rôzne medzi-skupinové vzťahy. Tie sa členia na družby, priateľstvá a nepriateľstvá. V súčasnosti nemá ultras Slovan Bratislava žiadne oficiálne družby. Napriek tomu, udržiava pomerne vysoký počet priateľstiev. Zo susednej Českej republiky uchovávajú silné priateľské vzťahy s ultras skupinou Zbrojovka Brno aj napriek tomu, že s touto skupinou ukončili oficiálnu družbu, ktorá trvala 20 rokov. Pevné priateľstvo udržiavajú s rakúskou skupinou ultras Austria Wien. Najvyšší počet oficiálnych priateľstiev udržiavajú s poľskými skupinami ultras. Sú nimi Wisla Kraków, Ruch Chorzów, Widzew Łódź a Elana Toruń. Všetky ultras skupiny zo Slovenska považujú za oficiálnych nepriateľov. Zo zahraničných skupín sú známe nepriateľstvá s českým Baníkom Ostrava, Slaviou a Spartou Praha. Z Rakúska je to Rapid Wien, z Maďarska Ferencváros Budapešť a z Poľska LKS Łódź, Cracovia Kraków, GKS Katowice a Górnik Zabrze. Za nepriateľské skupiny ultras pokladajú aj také skupiny, ktoré sú v nepriateľstve s oficiálnymi priateľmi ultras Slovan Bratislava. (Informátor 2, nar. 1995)

Tabuľka č. 2: Medziskupinové vzťahy ultras ŠK Slovan Bratislava

MEDZISKUPINOVÉ VZŤAHY ULTRAS ŠK SLOVAN BRATISLAVA			
PRIATELSTVÁ		NEPRIATELSTVÁ	
Česko	Zbrojovka Brno	Celé Slovensko	
Rakúsko	Austria Wien	Rakúsko	Rapid Wien
Poľsko	Wisla Kraków	Česko	Baník Ostrava
			Slavia Praha
			Sparta Praha
		Maďarsko	Ferencvaros Budapešť
	Ruch Chorzów	Poľsko	Cracovia Kraków
	Widzew Lodž		GKS Katowice
	Elana Toruń		LKS Lodž
			Górník Zabrze

Zdroj: Spracované podľa informátora 2, nar. 1995

Špecifické symboly. Ultras ŠK Slovan Bratislava má svoje špecifické symboly, medzi ktoré patria vlajky, šály, chorály, pokriky alebo nálepky. Jednotlivé vlajky alebo šály vznikajú na základe klubovej farby, ktorou je v tomto prípade modrá, resp. hlavne belasý odtieň. Doplnené sú o erb mesta Bratislava, respektíve logo jednotlivkej skupiny, ktorá je členom ultras alebo klubový erb. Vlajka má najpodstatnejší až posvätný význam pre členov ultras. Nemenej dôležité sú aj ostatné klubové suveníry ako šál, dres, tričko či nálepky. Medzi špecifické symboly ultras ŠK Slovan Bratislava patria aj pokriky a chorály. Pokriky sa predávajú ústnou formou, vznikajú spontánne, často priamo počas futbalového zápasu. Samotné chorály vznikajú kvôli povzbudeniu hráčov klubu či zosmiešneniu súperovho klubu, ale aj, ako z textov vyplýva, na prejavenie svojej identity s danou skupinou ultras. (Informátor 1, nar. 1993)

Obrázok č. 1: Vlajky ultras ŠK Slovan Bratislava

Zdroj: Jeremiáš Straka, 2021

Obrázok č. 2: Šál ultras Slovan

Zdroj: shop.skslovan.com, 2021

Uvádzame aj konkrétne príklady chorálov skupiny ultras ŠK Slovan Bratislava. Na internetovej stránke ultrasslovan.eu sú uvedené texty chorálov, ktoré skúmaná skupina používa počas zápasov, ale aj mimo nich. Neuvádzajú však názvy chorálov, z tohto dôvodu ich pre potreby predkladaného článku

číslujeme v poradí, v akom sú uvedené. Z textu prvého uvedeného chorálu evidentne vyplýva dôvod jeho vzniku, respektíve používania. Je ním identifikácia a oddanosť ku svojmu klubu. Využíva sa na vyjadrenie podpory hráčov, no zároveň aj ako prostriedok vyjadrenia nadradenosti klubu nad ostatnými klubmi nie len na futbalovej scéne, ale aj na ultras scéne. Druhý chorál slúži na podporu hráčov ŠK Slovan Bratislava ku vstreleniu gólu do súperovej bránky. Tretí chorál je určený na zosmiešnenie hráčov, respektíve členov ultras MŠK Žilina. Prvé dva chorály môžeme na základe nami vytvorených hodnotiacich kritérií označiť ako pozitívny prejav subkultúry. Tretí chorál hodnotíme ako negatívny prejav subkultúry, z dôvodu využívania vulgarizmov.

Chorál č. 1

*ŠK Slovan to je život náš
Všetkého sa kvôli nemu vzdáš
Veď my sme belasí
Na scéne najlepší
A preto všetci spolu spievameéé
Oleoleoleoleleeee*

Chorál č. 2

*Ariariariioooooo Slovan goool
Slovan goooooool
Ariariariioooooo Slovan goool
Slovan goooooool*

Chorál č. 3

*Žilina je skurvená,
s poliakmi je spojená,
rozjebeme šošonov,
Pod belasou oblohou.
Preto všetci kričíme,
že Žilinu zničíme.
Farba žltá-zelená,
pre kokota stvorená!*

Prejavy správania sa pred, počas a po športovom podujatí a ich hodnotenie. Príklady prejavov správania sa ultras ŠK Slovan Bratislava pred, počas a po športovom podujatí sme získali priamo na futbalovom zápase medzi ŠK Slovan Bratislava a AS Trenčín konajúcom sa 31.7. 2021 o 20:00. Rozhovorom s členmi skúmanej skupiny sme zistili informácie o prejavoch správania mimo športového podujatia. Vzhľadom na opatrenia prijaté v rámci ochrany proti aktuálne opäť šíriacemu sa vírusu Covid-19 je počet divákov na majstrovskom zápase obmedzený. Na zápase bola povolená 50% kapacita

štadióna, ktorá znamená 15 000 návštevníkov. Na zápase bolo prítomných 5889 divákov. Sprístupnené boli takmer všetky sektory štadióna. Súčasťou je aj sektor C, ktorý je určený pre fanúšikov ultras.

Pred futbalovým stretnutím sa v sektore C postupne zhromažďovali členovia ultras a postupne vešali vlajky svojich skupín na viditeľné miesta. Pri nástupe hráčov, počas ktorého hrala klubová hymna, členovia ultras v postoji držali nad hlavami klubové šály, čo chápeme ako prejav úcty a teda pozitívny prejav danej subkultúry. Najčastejším prejavom počas zápasu bolo skandovanie hesla: „*Slovan, Slovan*“ za sprievodu bubnov na vyjadrenie podpory pre hráčov a klub. Počas zápasu členovia ultras prezentovali pokrik: „*V Bratislave všetkým známe, že belasých radi máme. Každá pani, každý pán fanúškuje za Slovan!*“. Prvýkrát počas zápasu pokrikovali sami, následne už vytvárali interakciu s ostatnými prítomnými fanúšikmi na štadióne. Robili tak prostredníctvom vyzvania: „*Celý štadión opakuje!*“. Daný prejav správania hodnotíme ako pozitívny prejav subkultúry, pretože je určený na podporu a zároveň identifikáciu sa. Počas zápasu boli prítomné aj ďalšie podobné pozitívne prejavy ako napríklad chorály: „*Ariariariarioooooo Slovan goool Slovan goooooool!*“, „*Iba za Slovaan, ja svoj život položím. V nebi beelasoom budem navždy iba s ním. Vialeoleee...*“, „*Belasí hej, belasí oleolee! Naša láska jediná, je belasá rodina!*“, „*ŠK (tlap tlap) Slovan (tlap tlap) majster (tlap tlap) ligy, ŠK Slovan belasí majstri!*“ alebo „*Slovan a Slovan a Slovan a poďme všetci Slovan a Slovan a Slovan!*“.

Medzi negatívne prejavy subkultúry zaraďujeme chorál, ktorý bol počas zápasu použitý jedenkrát: „*Slovan ten je najlepší. Ostatní sú bastardi. Futbal nás moc nebaví. Radšej máme bufety. Tiež fanúšik útočí. AS Trenčín do piči!*“. Počas zápasu bol rovnako jediný raz využitý chorál, ktorý hodnotíme už ako prejav kontrakultúry. Je ním: „*Podme všetci vymätenci rozjebať celý štadión, rozkopat fízlov, polámať ploty, nech Slovan je náš šampión. Oleoleee... Sme debilní a strašne sprostí, ciciny do rúk chytáme. Ak je vám zima stačí len slovo a my vás všetkých oštíme. Oleoleee... Podme všetci fanúškovia kričať Slovan do toho, pobozkať fízlov, podať im kvety, nech Slovan je náš šampión. Oleoleee... Podme všetci nesprátníci, nezmestiť sa do kože, najebaní do nemoty, my ten futbal zrušíme. Oleoleee...*“.

Počas spomínaného zápasu bolo prítomné aj skandovanie pokrikov. Medzi pozitívne prejavy subkultúry zaraďujeme reakciu členov ultras na časť zápasu kedy systém VAR vyhodnotil pokutový kop pre ŠK Slovan Bratislava, ktorý mal ísť zahrávať Vladimír Weiss mladší. Členovia ultras skandovali: „*Vlado gól, Vlado gól, Vlado gól gól gól gól gól!*“. Po premenenom pokutovom kope vytvorili ultras interakciu s ostatnými fanúšikmi výzvou „*Celý štadión opakuje!*“ a následným skandovaním „*Vlado, Vlado, Vlado!*“. Spomínanú situáciu nasledovala ďalšia interakcia začínajúca výzvou: „*Celý štadión odpovedá!*“, pričom ultras položili otázku: „*Kto vyhraje dneska?*“, a ostatná divácka kulisa odpovedala: „*Samozrejme ŠK!*“. Inými pozitívnymi prejavmi je napríklad skandovanie mien ostatných hráčov ŠK Slovan Bratislava alebo bývalého hráča Slovana Andraža Šporara, s ktorým sa spájal jeho návrat do klubu v letnom prestupovom období.

Medzi pozitívne prejavy zaraďujeme aj adekvátne vyjadrenie nespokojnosti s protipandemickými pravidlami na štadióne, ktoré zakazovali v tej dobe konzumáciu nápojov. Ultras skandovali: „*My chceme pivo!*“.

V dobe trvania zápasu však ultras prezentovali aj pokriky, ktoré môžeme hodnotiť ako negatívny prejav. Je ním napríklad pokrik: „*Ten kto není belasí, nech sa radšej obesí!*“. Alebo pri situácii, kedy čiarový rozhodca odmäval offside po vstrelenom góle ŠK Slovan Bratislava, ultras skandovali: „*Čiarovinka tlstá sviňa je!*“. Cez futbalové stretnutie sa prejavili aj hanlivé pokriky smerujúce na politickú scénu Slovenskej republiky. Tie hodnotíme ako prejavy kontrakultúry. Sú nimi tieto: „*Matovič je kokot skurvený!*“ a „*Táto vláda stojí za piču!*“.

Prítomné boli aj iné pozitívne prejavy subkultúry, ako napríklad potlesk po sľubných šanciach hráčov ŠK Slovan Bratislava alebo po ubránení šancí AS Trenčín. Po vstrelenom góle na znak radosti a vďaky v postoji, prípadne popri skákaní mávali klubovými šálmi nad hlavami. Iným pozitívnym prejavom bolo aj slušné vyjadrenie nesúhlasu s prísnymi opatreniami súvisiacimi s povolenou kapacitou návštevnosti štadiónov. Nesúhlas skupina ultras vyjadřila prostredníctvom pripraveného transparentu, ktorý počas zápasu na určitú dobu prezentovali. Danú situáciu dokumentuje aj obrázok 3.

Obrázok č. 3: Transparent vyjadrujúci nesúhlas s prísnymi pravidlami návštevnosti

Zdroj: Jeremiáš Straka, 2021

Pozorovaním sme zistili, že počas stretnutia bol prítomný aj iný prejav kontrakultúry. Počas zápasu fanúšikovia ultras porušili nariadenie SFZ, ktoré zakazuje prenášať na štadión pyrotechnické výrobky. Udialo sa tak popri prezentovaní chorálu „*Slovaaaaan, lalalalalalalalaaaaa lalalalalalalalaaaa lalala-lalalalalaaaa!*“ a s tým súvisiacou choreografiou, pri ktorej využívali súčasne aj zástavy v klubových farbách. Situáciu dokumentuje aj obrázok 4.

Obrázok č. 4: Použitie pyrotechniky

Zdroj: Jeremiáš Straka, 2021

Pred, respektíve po futbalových stretnutiach sa členovia ultras zvyknú stretávať v ich obľúbených baroch, v posilňovniach, kde mávajú často spoločné tréningy. Na stretnutiach alebo prostredníctvom sociálnych sietí si predávajú organizačné pokyny. Počas roka pravidelne organizujú futbalový turnaj, kde sa stretne takmer celá skupina ultras, prípadne aj s priateľskými ultras z iných krajín. Tesne pred zápasom sa členovia stretávajú v baroch, ktoré sú v blízkosti štadióna, kde sa presúvajú aj tesne po zápasoch. Dôležité je aj poznamenať, že tesne po ukončení futbalových stretnutí vykonávajú poďakovanie hráčom za predvedený výkon a to v prípade výhry, remízy, ale aj prehry. Následne na to prebieha upratovanie v podobe zvešievania vlajok, zozbierania zástav a odnesení týchto klubových suvenírov do skladov, ktorých miesto pozná iba užší okruh členov. (Informátor 1, nar. 1993)

Záver. Zo získaných údajov hodnotíme prítomné prejavy správania subkultúry ultras. Pozitívne prejavy mali v prevažnom počte povzbudzujúci charakter. Pokrikmi a spievaním chorálov dávali členovia ultras evidentne najavo, že za svojím tímom stoja a hráčov chcú takýmto spôsobom nasmerovať k lepšiemu športovému výkonu. Negatívne prejavy boli také, ktorých účelom bolo zosmiešniť, zastrašiť alebo ponížiť arbitrov zápasu alebo súperových hráčov či fanúšikov. Takýto prejav bol sprevádzaný vulgarizmami. Prítomné boli aj prejavy kontrakultúry. Jedným z nich bolo vulgárne skandovanie smerované na politickú scénu. Týmto spôsobom ultras vyjadrilo svoje opozičné postavenie proti „hlavnému prúdu“ a naplnilo tak charakteristiku pre kontrakultúru. Iným prejavom kontrakultúry bolo nerešpektovanie a porušenie pravidla návštevníkov, ktoré určil Slovenský futbalový zväz. Je však potrebné dodať, že toto porušenie nebolo realizované z dôvodu odporu voči spomínaným regulám, ale

z dôvodu vytvorenia lepšej športovej atmosféry a podpory svojho klubu.

V závere si dovoľujeme tvrdiť, že pozitívnych prejavov subkultúry bolo počas futbalového stretnutia ŠK Slovan Bratislava – AS Trenčín prítomných mnohोpočetne viac ako negatívnych prejavov subkultúry, respektíve prejavov kontrakultúry. Subkultúra ultras si však vyžaduje ešte dôkladnejší výskum, ktorému sa autor venuje bližšie v záverečnej práci.

Literatúra

BOTÍK, J.: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1995.

ENCYKLOPÉDIE ANTROPOLOGIE/ ENCYCLOPAEDIA OF ANTHROPOLOGY. In *is.muni.cz* [online] (cit. 20. 11. 2021) Dostupné na: <https://is.muni.cz/do/sci/UAntrBiol/el/encyklopedie/index.html>.

FOOTBAL HISTORY AND CULTURE [online] (cit. 20. 11. 2021) Dostupné na: <https://www.fifamuseum.com/en/football-history-and-culture/>.

MASARYK, R.: *Medzi človekom a ľuďmi: Úvod do sociálnej psychológie*. Bratislava: Iris. 2013.

MORE THAN HALF THE WORLD WATCHED RECORD-BREAKING 2018 WORLD CUP [online] (cit. 20. 11. 2021) Dostupné na: <https://www.fifa.com/tournaments/mens/worldcup/2018russia/media-releases/more-than-half-the-world-watched-record-breaking-2018-world-cup>.

O NÁS [online] (cit. 20. 11. 2021) Dostupné na: <https://ultrasslovan.eu/o-nas/>.

ORGANIZAČNÝ A NÁVŠTEVNÝ PORIADOK SFZ [online] (cit. 20. 11. 2021) Dostupné na: <https://futbalsfz.sk/legislativa-predpisy-sfz-poriadky/>.

STRAKA, J.: *Subkultúry súvisiace so športom so zameraním na slovenské futbalové prostredie – Ultras MŠK Žilina* In: *Kontexty kultúry a turizmu*. 2020, roč. 13, č. 2, s. 133-147.

ZÁKON SLOVENSKEJ NÁRODNEJ RADY O PRIESTUPKOCH [online] (cit. 20. 11. 2021) Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1990/372/20210501>.

Informátori

Informátor 1, muž, nar. 1993, člen ultras ŠK Slovan Bratislava

Informátor 2, muž, nar. 1995, bývalý člen ultras ŠK Slovan Bratislava

Kontakt:

Mgr. Jeremiáš Straka
KMKaT FF UKF v Nitre
Štefániková 67
949 74 Nitra
E-mail: jeremias.straka@ukf.sk

Recenzia

HOFREITER, R. – DŽAMBOVIČ, R. (eds.): Zamerané na mladých ľudí: aktuálne trendy a výzvy (nielen) sociologického výskumu mládeže na Slovensku. Banská Bystrica 2020. 143 s.

Predkladaná publikácia sa venuje problematike mládeže, ktorá má najmä v sociológii dlhodobú tradíciu. Hlavným cieľom knihy, ktorá vznikla v rámci projektu H2020 PROMISE, je zachytiť zmeny premietajúce sa v živote mladých ľudí a ukotviť ich v podmienkach, ktoré podmieňujú životy mládeže na Slovensku. Venuje sa životným skúsenostiam mladých ľudí, ich spojením s rodinou, školou, prácou, ich ceste do dospelosti, sleduje ich v kontexte životných dráh mládeže predchádzajúcich generácií. Publikácia prináša 6 štúdií.

Autorom prvej z nich je Roman Džambovič, ktorý pôsobí ako vedúci Katedry sociológie FF UK v Bratislave. Dlhodobo sa zaoberá problematikou výskumu mladých ľudí a sociológii rodiny. Džambovič sa venuje dospievaniu, ktorým sa začína plné začlenenie do spoločnosti. Autor ho vníma ako prechod medzi obdobím mladosti a dospelosti. Z pohľadu tradičnej etnológie by sme túto fázu pomedzia mohli vnímať ako rituály prechodu. Cieľom kapitoly je charakteristika životných dráh dnešných mladých ľudí, ktoré autor porovnáva s dospievaním u generácie vyrastajúcej v období socializmu. Džambovič identifikuje rozdiely v prechode do dospelosti a zamýšľa sa nad príčinami a dôsledkami ich nových podôb. Životné dráhy mládeže v socializme vidí ako unifikované. Ich život sa riadil štandardizovaným modelom dospievania, v ktorom vládli rovnaké hodnoty a morálka. Životné trajektórie dospievajúcich v 70. a 80. rokoch charakterizovalo to, že v približne rovnakom veku končili štúdium, v podobnom veku vstupovali do manželstva a rodičovstva, mali prvé dieťa. Štandardná rodina bola typická dvojdetným systémom. Autor následne odborným a pritom pútavým spôsobom opisuje zmeny tohto modelu, ku ktorým dochádza od 90. rokov. Zmeny nachádza v časovaní aj spôsobe prechodov do dospelosti. Príznačný je pre ne

prechod k individualizácii, predlžovanie obdobia štúdia, dlhšie pretrvávajúce mladých v rodičovskej rodine a neskoršie osamostatnenie sa, tiež zakladanie rodiny a materstvo v neskoršom veku. Základným znakom dospievania už nie je založenie rodiny, ale samostatné bývanie a ekonomická nezávislosť jednotlivca.

Podobnú tému vo svojej štúdii pod názvom „Pokračujúca transformácia rodinného a reprodukčného správania mladých ľudí na Slovensku v kontexte zmien vzdelanostných dráh“ rieši Branislav Šprocha. Šprocha pôsobí ako vedecký pracovník Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave. Autor v texte sleduje zmeny spoločnosti od 90. rokov 20. storočia, kedy dochádza k výraznému poklesu intenzity sobášnosti, plodnosti, ako aj úrovne umelej potratovosti, zároveň k odkladaniu manželských a reprodukčných štartov, tiež k uvoľňovaniu úzkeho prepojenia manželského zväzku a reprodukcie. Štúdia opisuje obrovské zmeny v reprodukčnom správaní mladých ľudí, ku ktorým dochádza práve od 90. rokov. Do tohto obdobia sa Slovensko radilo ku krajinám s najvyššou plodnosťou v Európe, odvtedy naopak, ku krajinám s najnižšou plodnosťou (počet detí na jednu ženu klesol z 2 na 1,3). Nová spoločnosť je tiež charakteristická nárastom veku prvorodičiek, vyšším vekom pri uzatváraní prvého manželstva a výrazným podielom mladých, ktorí neuzatvárajú manželstvo, ale žijú vo zväzku, ktorý nazývame kohabitácia. Tlaky na uzatváranie manželstva a splodenie dieťaťa v takomto zväzku sa postupne uvoľňujú, narastá počet detí narodených mimo manželského zväzku a zároveň klesá umelá potratovosť. Viaceré z týchto procesov vysvetľuje autor na základe zmien vo vzdelanostnej štruktúre obyvateľstva a prístupu k terciárnemu vzdelaniu. Autor nazýva tieto zmeny komplexnou zmenou demografickej reprodukcie.

S reprodukčným správaním úzko súvisí fenomén singles, ktorým sa zaoberá ďalší príspevok autorky Lucie Eckerovej, doktorandky na katedre sociológie FF UK v Bratislave. Eckerová zaujíma singles vo vzťahu k partnerským vzťahom a nezáväzným známostiam mladých ľudí. Podľa nej nie je partnerský vzťah pre dnešných mladých ľudí nevyhnutným predpokladom, aby uspokojovali svoje sexuálne potreby. Naopak, sex a sexuálne aktivity majú najmä rekreačný význam a pre mládež sa stáva jedným z meradiel kvality života. Autorka sleduje najmä mieru sexuálnej aktivity a priestor, v rámci ktorého k sexuálnym aktivitám mládeže dochádza. Týmto priestorom rozumie priestor pred, počas alebo mimo partnerského zväzku. Jej závery do veľkej miery nadväzujú na zistenia predchádzajúcich textov. Manželstvo podľa nej stratilo dominantné postavenie vo vzťahu k sexualite ako priestoru, kde dochádza k realizácii sexuálnych aktivít. Partnerské vzťahy označuje Eckerová ako krehké a ľahko zanikajúce, ak nie sú schopné naplniť individuálne potreby jednotlivcov. Viacerí mladí volia život single. Ten však nevyklučuje prítomnosť nezáväzných sexuálnych známostí. Práve naopak, sonda, ktorú do života mladých vo veku 18 až 31 rokov, najmä vysokoškolsky vzdelaných

autorka uskutočnila, poukázala na viaceré skúsenosti singles s nezáväznými sexuálnymi známosťami.

Ivan Chorvát z katedry sociálnych štúdií a etnológie v Banskej Bystrici sleduje mladých ľudí z pohľadu ich úlohy a aktivity pri formovaní smerovania spoločnosti. Zaujíma ho, ako mladí ľudia reagujú na nové výzvy a aké postupy volia k dosahovaniu sociálnej zmeny. Tieto procesy sleduje na príklade Slovenska. V rámci štúdie sa pokúša overiť hypotézu, že väčšina mladých ľudí, aktívne pracujúcich v rámci platformy NIOT, je ovplyvnená svojím rodinným zázemím, predovšetkým prístupom rodičov k verejným a politickým otázkam. Táto súvzťažnosť nebola plne preukázaná, napriek tomu sa autor domnieva, že vplyv rodinného prostredia je významný pri formovaní občianskej participácie mladých ľudí.

Katarína Košťálová a Roman Hofreiter sa v poslednej stati venujú konceptu domova v rozprávaniach mladých vracajúcich sa migrantov zo zahraničia. Autori sa v úvode textu zameriavajú na fenomén novodobej migrácie, osobitne sa pritom sústreďujú na fázu návratu, ktorá je predmetom samostatnej subdisciplíny antropológie – antropológie návratu (anthropology of return). Vychádzajú zo zahraničnej a domácej spisby, ktorá sa venuje procesom správaní sa vracajúcich migrantov na trhu práce v krajine pôvodu, vnímaním domova a tzv. obrátenému kultúrnemu šoku. V rámci empirického výskumu (uskutočnili ho prostredníctvom rozhovorov s 27 respondentmi vo veku 16 až 30 rokov s dlhodobými skúsenosťami s pobytom v zahraničí) študujú proces rozhodovania sa pre návrat a reflexiu „domova“. Domov chápu autori ako geografickú lokáciu, tiež ako intímny priestor, miesto komfortu a pohodlia, kde sa ľudia cítia dobre a bezpečne (Bitušíková: 1999). Ich zistenia poukazujú na to, že po návrate domov museli mnohí mladí migranti prekonávať opätovne kultúrny šok, museli sa znovu prispôsobiť, pociťovali odcudzenie a stagnáciu. Proces rozhodovania sa pre návrat, aj samotný návrat, je zložitým procesom.

Publikácia predstavuje viaceré pohľady do života súčasných mladých ľudí. Je sondou do ich osobných životných stratégií, poukazuje tiež na viaceré podobnosti a modely v správaní. Z pohľadu môjho vedeckého zamerania aj osobného záujmu publikáciu veľmi oceňujem. Prináša množstvo erudovaných poznatkov o živote súčasných dospelých a mladých ľudí z oblasti demografie, sociológie aj etnológie. Aj napriek tomu, že každá štúdia predstavuje osobitnú tému, po ich prečítaní má čitateľ možnosť vytvoriť si celostný pohľad na zmeny, ku ktorým v súčasnej spoločnosti dochádza, tiež motivácie a faktory, ktoré rozhodovanie a životné trajektórie súčasných mladých ľudí determinujú. Text podnecuje k zamysleniu sa nad súčasným smerovaním a umožňuje predikcie budúcich trendov. Text odporúčam k čítaniu nielen odborníkom z oblasti spoločenských disciplín, ktorí sa problematikou rodiny, partnerstiev, reprodukcie alebo migrácie zaoberajú, tiež študentom, ktorí po ich prečítaní môžu hlbšie pochopiť spoločenské procesy, ku ktorým dnes dochádza a ktorých sú súčasťou. K textu nemám žiadne výhrady, je písaný

odborne a pritom čitateľsky pútavo. Jeho čítanie rušia len pospájané slová, ktoré sa hojne nachádzame najmä v prvej a poslednej kapitole.

Silvia Letavajová

Recenzia

LETAVAJOVÁ, S. – HEČKOVÁ CHLEBCOVÁ A. – KRNO S. – BOŠELOVÁ, M.: Novodobé migrácie vo verejnej, mediálnej a politickej diskusii. Nitra 2020, 198 s.

Publikácia Novodobé migrácie vo verejnej, mediálnej a politickej diskusii prináša vedecké poznatky o problematike migrácií, ktorá je momentálne veľmi aktuálna. Monografia je výsledkom projektu vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied, ktorý prebiehal tri roky.

Práca pozostáva zo šiestich kapitol, ktoré na seba nadväzujú. Prvá kapitola monografie s názvom Slovensko a novodobé migračné procesy uvádza a vysvetľuje východiskové termíny ako napríklad migrácia, migrant,

cudzinec, utečenec, postoje, stereotypy, predsudky a pod., ktoré sú neskôr použité v ďalších častiach monografie. Okrem toho prináša pohľad na históriu migrácie vo vzťahu k Slovensku a tiež popisuje migračnú krízu v Európe. Ďalšia kapitola je zameraná na obraz migrácie na Slovensku u politických subjektov. Vysvetľuje fungovanie zjednodušeného polarizovaného pohľadu na svet, objasňuje termíny biologický a kultúrny rasizmus. Popisuje postoje Európskej únie k migračnej kríze a tiež postoj vybraných politických strán na Slovensku k migráciám. Ďalšie dve kapitoly skúmajú zobrazovanie témy migrácií v médiách. Štvrtá kapitola prináša pohľad na prezentáciu migrácie a migrantov v online médiách. Jej súčasťou je kvalitatívny výskum zameraný

na vybrané online médiá, ktorý bol uskutočnený prostredníctvom analýzy textov. Výskum bol realizovaný aj v serióznych aj bulvárnych typoch médií. Druhá zo spomínaných kapitol sa venuje odrazu migrácie v médiách verejnej služby. Kapitola je detailnou analýzou konkrétnej televíznej relácie „O 5 minút 12“. Predposledná kapitola analyzuje spoločensko-politickú situáciu na Slovensku počas rokov 2015 – 2016, t. j. v období tzv. „utečeneckej krízy“. Autorka popisuje konkrétnu skupinu irackých utečencov na Slovensku a tiež činnosť niektorých mimovládnych organizácií. Záverečná kapitola skúma problematiku vnímania migrantov a migrácie očami vysokoškolských študentov – Slovákov. Prináša výsledky dotazníkového prieskumu uskutočneného medzi vysokoškolskými študentami v Nitre.

Publikácia je komplexne spracovaná. Jej hlavným pozitívom je to, že prináša pohľad na migrácie a migračnú krízu z viacerých uhlov pohľadu: z hľadiska politologického, z pohľadu médií, tretieho sektora a tiež z pohľadu vysokoškolských študentov. Okrem teoretického rámca publikácia obsahuje výsledky ako kvalitatívneho tak aj kvantitatívneho výskumu v tejto oblasti. Publikácia obsahuje poznatky o problematike migrácií, ktorá je v súčasnosti veľmi aktuálna. Výsledky výskumu a závery môžu napomôcť zlepšeniu pochopenia týchto procesov a následne k zlepšeniu vzťahov domácich obyvateľov k migrantom.

Jana Hučková

Recenzia

DIELEMANS, J.: Vitajte v raji. Reportáž o turistickom priemysle. Bratislava 2016, 224 s.

Jennie Dielemans je švédka reportérka, ktorá pri svojich návštevách turistických destinácií nepozera na luxus a ponuku hotelových rezortov, ako to prevažne ľudia patriaci k 2,5 % populácie, ktoré si môžu dovoliť cestovať na dovolenku do zahraničia, robia. Zameriava sa na dopady cestovného ruchu na domáce obyvateľstvo a jeho vplyv na životné prostredie. V knihe s podtitulom „Reportáž o turistickom priemysle“ ponúka odlišný pohľad na vychýrené dovolenkové destinácie, aký nájdeme napríklad na stránkach katalógov cestovných kancelárií. Jej publikácia popisuje na príkladoch štyroch destinácií rôzne problémy spojené s moderným fenoménom zvyšovania

dopytu po exotických dovolenkách. Konkrétne sú to Kanárske ostrovy, Vietnam, Dominikánska republika a Thajsko.

Texty sú písané štýlom rozprávania reálnych príbehov, ktoré autorka zažila pri návšteve daných lokalít. Popri tom obraz nenútene dopĺňa historickými udalosťami, faktami a obrazovou dokumentáciou. Pozitívnym je, že čitateľovi nevnučuje svoje závery ani zistenia. Jednoducho uvedie všetky skutočné informácie v kontexte domáceho obyvateľstva, životného prostredia, zárobkov cestovných kancelárií, vlastníctva rezortov a na záver nechá priestor pre vlastné pospájanie si súvislostí, čo ve-

die k lepšiemu uvedomeniu si a hlbšiemu porozumeniu problému.

Touto reportážou sa autorka snaží upriamiť pozornosť aktuálnych, ale aj potenciálnych turistov na problémy, ktoré so sebou cestovanie prináša. Ide jednak o problémy spojené so životným prostredím, ako napríklad kľčovanie mangrovníkov na úkor stavby hotelov, znečisťovanie podzemných vôd a ničenie koralov, devastácia morských ekosystémov pre výstavbu pláží atď., a tiež o problémy domorodého obyvateľstva, ktoré má napríklad zákaz navštevovať pláže vo vlastnej krajine, je nútené kvôli lepším zárobkom predávať vlastné telo, je vykorisťované pri stavbe infraštruktúry cestovného ruchu a podobne. Tieto problémy však autorka nepopisuje iba všeobecne a povrchné, ale uvádza príbehy konkrétnych osôb, s ktorými sa stretla a turizmus zmenil ich životy.

Čo treba vytknúť slovenskému prekladu tejto knihy je, že sa často objavujú prepisy anglických rozhovorov bez prekladu. To môže do značnej miery ovplyvniť zážitok z čítania tým, ktorí tento jazyk neovládajú. Za mierne negatívum môžeme pokladať aj to, že autorka sa zameriava predovšetkým na švédske cestovné kancelárie a prevažne na severskú klientelu, čo je však pochopiteľné vzhľadom na to, že je Švédka. Navyše správanie obyvateľov týchto krajín sa až tak nelíši od správania Nemcov, Kanadanov či Slovákov, a tak môžeme tieto poznatky aplikovať na celú škálu účastníkov cestovného ruchu.

Napriek tomu, že kniha bola vydaná už pred niekoľkými rokmi, je aj dnes stále aktuálna. Problémy s masovým turizmom a jeho dopadmi na prírodnú a kultúrnu sféru sa ani s príchodom cestovných reštrikcií nevyriešili. Tie iba poskytli „prestávku“ na to, aby sme prehodnotili svoje ďalšie pôsobenie v cestovnom ruchu a po obnovení slobodného cestovania sa dokázali lepšie rozhodnúť kam a ako vycestujeme a ako sa tam budeme správať, k čomu nám všetkým môže pomôcť aj táto publikácia.

Ján Válek

Správa

Svetový deň cestovného ruchu na UKF v Nitre opäť netradične – v duchu „klimatických zmien“

Tak ako každý rok aj tentokrát Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre v spolupráci s mestom Nitra organizovala populárne podujatie Svetový deň cestovného ruchu. Tento rok sa ho rozhodli osláviť netradične a v rámci priorít podporiť udržateľný turizmus. Svetový deň cestovného ruchu pripadá na 27. septembra a do tohtoročných osláv sa katedra zapojila už po 16-krát. Už takmer dva roky je však turizmus a oblasti s ním súvisiace v útlme pre pandémiu koronavírusu. Ako časy COVID-u zasiahli do prevádzky konkrétnych subjektov cestovného ruchu u nás sme opäť zisťovali prostredníctvom moderovaných rozhovorov s odborníkmi z praxe v priestoroch televízneho štúdia. Aj tohtoročné témy videorozhovorov sa venovali aktuálnym páľčivým problémom cestovného ruchu, gastronómie a kultúry v súvislosti s pandémiou Covid-19. Tematicky sa rozhovory zameriavali na aktuálnu otázku „turizmu a klimatických zmien“.

Prvým hosťom bol Ing. Rastislav Hudec, člen správnej rady AICES – Asociácie informačných centier Slovenska. Vzhľadom k tomu, že asociácia pocítila všetky opatrenia súvisiace so spomalením šírenia COVID-u, musela veľmi skoro promptne reagovať. A práve jednou z reakcií bol aj projekt „Objav udržateľné Slovensko“. Rastislav Hudec nám v rozhovore predstavil spoluprácu s českou spoločnosťou Ekotema, súvisiacu so záväzkom AICES správať sa viac zodpovedne voči prírode a udržateľnému cestovnému ruchu. A tak vznikol projekt #ObjavUdržateľnéSlovensko, ktorého cieľom je zmapovať atraktívne turistické aktivity, zaujímavosti, ciele, miesta, projekty, služby, výrobky či značky, ktoré akcentujú a v praxi presadzujú princípy udržateľného rozvoja; medializovať príklady dobrej praxe, prinášať prehľad inšpiratívnych článkov, tipov a rád; prepojiť domácich a zahraničných návštevníkov s regionálnymi, ekologickými a udržateľnými príležitosťami, či v neposlednom rade rozvíjať regionálny potenciál s dôrazom na udržateľný rozvoj, tradície a ochranu prírody a krajiny.

Ďalším hosťom bola PaedDr. Ivona Fraňová, PhD., prezidentka Asociácie informačných centier Slovenska, ktorá opísala konkrétne problémy, s ktorými sa museli turistické informačné centrá v čase pandémie COVID-U popasovať. Vyzdvihla, že napriek problémom vznikali nové projekty, pri ktorých sa

pracovníci TIC ukázali ako nesmierne flexibilní.

Tretím hosťom bola Mgr. Patrícia Žáčiková, riaditeľka Ponitrianskeho múzea v Nitre. A aj keď múzeum je miestom, ktoré bez návštevníkov existovať nemôže, riaditeľka nás ubezpečila, že to ide. Popísala kroky, ktorými sa manažérky múzea vysporiadali s pandemickými opatreniami. Poukázala na flexibilitu a súdržnosť personálu, ktoré sú v tejto situácii nevyhnutné. Ďalším hosťom bol Ján Hubinský – manažér reštaurácie a BIO obchodu PÁNI BAKLAŽÁNI. Porozprával o manažérskych krokoch prevádzky reštaurácie, ale i obchode v čase pandémie, opísal taktiež ich ekologické kroky v rámci svojho pôsobenia na trhu. Ján Hubinský predstavuje „kouča zdravého životného štýlu“, propagátora vody a rastlinnej stravy. Sám patrí k propagátorom ekologického fungovania a tému kompostovateľných a rastlinných obalov „otvoril“ už pred pandemiou. Posledným hosťom bola riaditeľka Kreatívneho centra v Nitre – Katarína Živanovič. Mesto Nitra získalo na centrum príspevkov z eurofondov. Vzniknúť má v dvoch priestoroch – v bývalom Kine Palace na Radlinského ulici a v časti bývalých kasární pod Zoborom na Martinskom vrchu. Koronakríza zasiahla aj do kreatívneho priemyslu a Katarína Živanovič predstavila nielen vízie, ale i reálne kroky, ktoré v jeho dôsledku boli podniknuté.

Ako výsledok videorozhovorov vzniklo cenné audiovizuálne dielo, ktoré je možné vidieť aj na YouTube (<https://www.youtube.com/watch?v=ZXR-CEXHy8KQ>). Záverom možno dodať, že tohtoročné oslavy Svetového dňa cestovného ruchu boli vďaka pandemickej situácii a udržateľnej téme netradičné. Organizátormi celomestského podujatia boli okrem Mesta Nitra, Katedry manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre aj Botanická záhrada v Nitre a Nitrianska organizácia cestovného ruchu. Priorita „udržateľný turizmus“ sa odrazila v celkovom nosnom programe. Súčasťou podujatia bola aj možnosť navštíviť Botanickú záhradu, zapojiť sa do čistenia pahorkov, aktívne sa zúčastniť pešej prehliadky, navštíviť kreatívno-recyklačný workshop a online workshop. V rámci osláv bola spustená aj responzívna webová aplikácia „Mesto v meste“.

Katarína Kompasová

Správa

Medzinárodná vedecká konferencia „Novodobé migrácie a ich odraz vo verejnej diskusii“

V dňoch 22. a 23. septembra 2021 sa aj napriek tretej vlne pandémie koronavírusu uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia s názvom „Novodobé migrácie a ich odraz vo verejnej diskusii“. Organizátorom videokonferencie bola Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre pod organizačným vedením doc. Mgr. Silvie Letavajovej, PhD. Primárnym motívom tohto podujatia bolo zmapovať podoby, príčiny a dôsledky novodobých migrácií aj na pozadí tzv. „európskej migračnej krízy“, ktorá prebehla v rokoch 2015-2016, čo sa vďaka takmer 30 príspevkom zo Slovenska, Česka, Ruska a Kazachstanu uspokojivo podarilo.

Konferenčné dni a príspevky boli rozdelené do deviatich tematických blokov, po každom z nich sa medzi účastníkmi rozprúdila podnetná diskusia. V prvom bloku s názvom Migračné trendy predniesol dva príspevky (jeden v spolupráci s prof. RNDr. Branislavom Blehom, PhD. z Katedry ekonomickej a sociálnej geografie, demografie a územného rozvoja Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave) RNDr. Boris Divinský (neinštitucionalizovaný vedec). Vzťahu politiky k migráciám nielen na Slovensku sa venovali **doc. PhDr. Radoslav Štefančík, MPol., PhD.** (Ekonomická univerzita v Bratislave), **Mgr. Lucia Kučerová** (Katedra žurnalistiky Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre), **Mgr. Mária Ďurkovská, PhD.,** **Mgr. Michal Kentoš, PhD.** a **Mgr. Lucia Heldáková, PhD.** (Spoločenskovedný ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied, Slovenská akadémia vied v Košiciach), **Mgr. et Mgr. Jiří Kohoutek, PhD.** (Vysoká škola medzinárodných a verejných vzťahov, Praha, ČR) a **Mgr. Jarmila Androvičová, PhD.** (Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici).

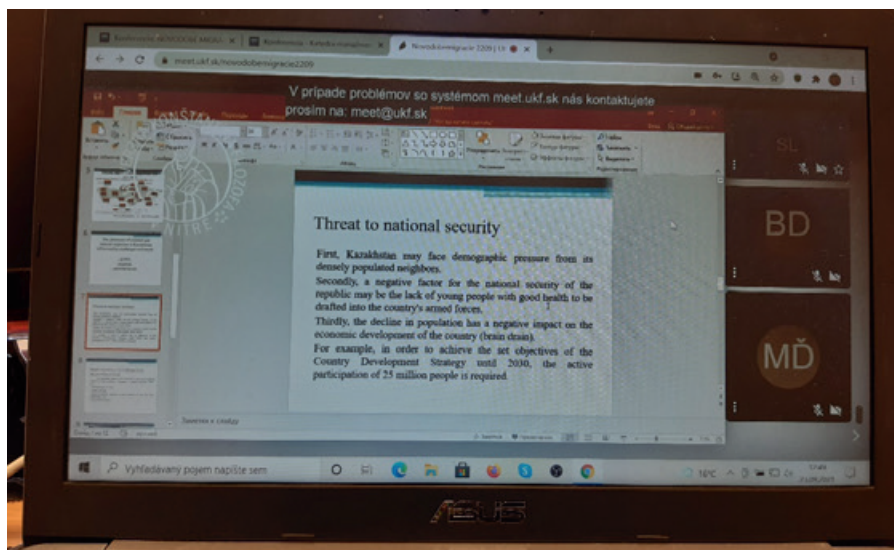
Po obedovej prestávke bol otvorený tretí blok venovaný migráciám v médiách, v ktorom svoje príspevky odprezentovali **Mgr. Andrea Chlebcová Hečková, PhD.** (Katedra žurnalistiky FF UKF v Nitre), *Mgr. Ján Válek, PhDr. Michal Kurpaš, PhD.* (Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre) a **PaedDr. Andrea Molnárová, PhD.** (tiež z Katedry manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre). V poslednom bloku prvého dňa konferencie zazneli príspevky, ktoré sa venovali postoju verejnosti k migrantom. Svoje príspevky predstavili **doc. Mgr. Silvia Letavajová, PhD.** a **PhDr. Roman**

Zima, PhD. (Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre), **Mgr. Elena Gallová Kriglerová a Mgr. Alena Holka Chudžíková, MSc.** (Centrum pre výskum etnicity, Bratislava), **Mgr. Jana Hučková, PhD.** (Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre) a **doc. Mgr. Iveta Jeleňová, PhD.** (Katedra sociálnych vied Fakulty verejnej správy Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach).

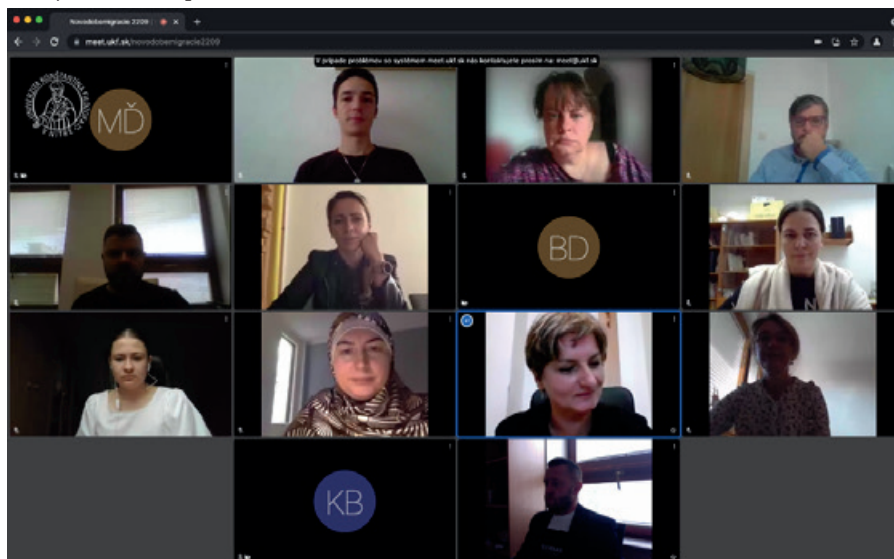
Počas druhého dňa zazneli príspevky k piatim okruhom hlavnej témy konferencie. Sociokultúrnymi aspektmi migrácie sa zaoberali **PhDr. Eva Al-Absiová, PhD.** (Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave), **PhDr. Roman Zima, PhD. a PhDr. Katarína Kompasová, PhD.** (Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre). Migráciu a tretí sektor skúmali **Mgr. Miriama Bošellová, PhD.** (Katedra etnológie a folkloristiky FF UKF v Nitre) a **Mgr. Maroš Žofčín a Mgr. Zuzana Hasna** (Islamská nadácia na Slovensku). Migračným skúsenostiam Slovákov a Čechov sa venovali **doc. PhDr. Katarína Košťálová, PhD. a Mgr. Roman Hofreiter, PhD.** (Katedra sociálnych štúdií a etnológie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici), a **Mgr. Kateřina Byrtusová Černohorská** (Katedra mediálnych a kultúrnych štúdií Filozofickej Fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, ČR). V bloku o migráciách v eurázijskom priestore predstavili svoje príspevky okrem **prof. PhDr. Svetozára Krna, CSc.** (Katedra politológie a euroázijských štúdií FF UKF v Nitre) aj dvaja zahraniční hostia, a to **Arajlym Nussipova** (Kazašská národná pedagogická univerzita Abaja v Alma-Ata, Kazachstan) a **Aleksej Igorjevič Jevdokimov, CSc.** (Katedra filozofie a kulturológie Inštitútu ekonomiky a riadenia Chakasskej štátnej univerzity N. F. Katanova, Abakan, Rusko). Posledný blok tejto konferencie bol venovaný migráciám a ich reflexiám v umení, v ktorom svoje výskumy prezentovali **Mgr. Ivana Pondelíková, PhD.** (Katedra európskych a kultúrnych štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici) a **Mgr. art. Pavlína Čierna, ArtD.** (Katedra mediamatiky a kultúrneho dedičstva Fakulty humanitných vied Žilinskej univerzity v Žiline).

Plné znenie 23 príspevkov bude dostupné v tlačennom recenzovanom zborníku, ktorý bude k dispozícii do konca tohto roka. Editorkou zborníka je doc. Mgr. Silvia Letavajová, PhD. Táto konferencia bola záverečným výstupom projektu VEGA 1/0139/19 Novodobé migrácie vo verejnej mienke, politickej diskusii a mediálnej praxi. Napriek niekoľkým drobným technickým chybám počas videokonferencie sa organizátorom dostali len pozitívne ohlasy. Príspevky zúčastnených boli prínosné a inšpiratívne, a preto veríme, že podnietia ďalších vedcov a bádateľov venovať sa tejto širokej a v dnešnej dobe stále sa rozvíjajúcej téme.

Obrázok č. 1 a 2: Zábery z online konferencie

Zdroj: Michal Kurpaš, 2021

Katarína Mičicová

Správa

Mjartanovo Sebedražie 2021

Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF je jedným z hlavných organizátorov 6. ročníka celoslovenskej etnologickej súťaže „Mjartanovo Sebedražie“. Súťaž vyhlasuje Regionálne kultúrne centrum v Prievidzi, Hornonirianskeho múzea v Prievidzi a obec Sebedražie každé tri roky a to na počesť významného etnológa a rodáka zo Sebedražia Dr. Jána Mjartana. Je určená záujemcom, ktorí sa snažia zaznamenávať, uchovávať a rozvíjať kultúrne bohatstvo Slovenska. Je formou, ako môžu etnológovia – profesionáli, ale i amatéri vyzdvihnúť a popularizovať výsledky svojej práce.

Cieľom súťaže je podporiť bádanie etnokultúrnych procesov, premietnutých v tradičnej kultúre i v súčasnom spôsobe života spoločností všetkých kategórií vo vzájomných spoločenských, etnických, náboženských aj geografických súvislostiach, zaznamenať hmotné aj nehmotné javy, ktoré sú typické pre lokalitu, región alebo kraj, zachytiť zaniknuté javy, ktoré sú významnou súčasťou lokálnej tradície, zachytiť nové aktuálne témy, sprístupňovať hodnoty tradičnej kultúry, popularizovať etnológiu medzi širokou verejnosťou.

Do súťaže môžu záujemci prihlásiť materiál alebo dokumentáciu, ktorý má formu prepisu zvukového záznamu, fotodokumentácie, filmu, záznamu z rozhovoru, dotazníkov, scenára programu folklórnych skupín alebo videozáznamu z vystúpenia, knižnej publikácie, opisu kronikárskeho záznamu, fotodokumentácie z výstavy, expozície alebo súpisu zozbieraných predmetov s popisom. Podľa pravidiel¹ sa do súťaže môžu prihlásiť jednotlivci aj zoskupenia, ktorí svoje práce prihlásia do 10. 12. 2021. Predložené výstupy nesmú byť staršieho dátumu ako tri predchádzajúce roky (roky 2018, 2019 a 2020). Hodnotenie prác prebehne v roku 2022, kedy budú vyhlásení víťazi v nasledovných kategóriách:

1. Pôvodná vedecká práca obsahujúca doteraz nepublikované poznatky z terénneho výskumu.
2. Pôvodná odborná práca rozširujúca poznatky o tradičnej kultúre lokality alebo regiónu.

¹ Všetky informácie o aktuálnom ročníku, vrátane podmienok súťaže a prihlášky sú dostupné na webových stránkach Regionálneho kultúrneho centra v Prievidzi. Dostupné na: http://www.rkcpd.sk/aktuality/mjartanovo-sebedrazie-2021-podmienky-etnologickej-sutaze.html?page_id=15908.

3. Aktivity orientované na rekonštrukciu a ochranu zaniknutých javov lokálnej kultúry.
4. Aktivity sprístupňujúce hodnoty kultúrneho dedičstva.

Porota udeľujú nasledovné ocenenia:

Cena Jána Mjartana (hlavná cena)

Cena starostu obce Sebedražie

Cena riaditeľky RKC v Prievidzi

V prebiehajúcom ročníku, ktorý je do veľkej miery poznačený obmedzeniami ohľadne Covid-19, sa organizátori rozhodli doplniť tradičnú súťaž o online webináre k aktuálnym témam z oblasti etnológie a kulturológie. Prednášky, ktoré už odzneli alebo v krátkom čase odznejú, majú záujemci možnosť sledovať priamo alebo zo záznamu prostredníctvom youtube kanálu a FB stránok Regionálneho kultúrneho centra v Prievidzi. Série piatich etnoprednášok vedú nasledovní prednášatelia:

Doc. Mgr. Silvia Letavajová, PhD. – Novodové migrácie a zmiešané manželstvá, 29. apríl 2021

Mgr. Katarína Nádaská, PhD. – Slovanskí bohovia, 20. máj 2021

Doc. PhDr. Marián Žabenský, PhD. – Tradičné baníctvo na hornej Nitre, 23. september 2021

PhDr. Martina Bocánová, PhD. – Medzi láskou a autoritou, 28. október 2021

Doc. PhDr. Margita Jágerová, PhD. – Svadba a svadobné obyčaje, november 2021

Veríme, že súťaž bude naďalej podnecovať záujem o tradičnú kultúru a etnologické bádanie. Záujemcov pozývame k etnoprednáškam, ako aj k samotnému prihláseniu prác do súťaže.

Silvia Letavajová

Obrázok č. 1, 2, 3, 4: Propagačný materiál etnowebinárov

Zdroj: Regionálne kultúrne centrum v Prievidzi, 2021

